

De adel in de Republiek*

Jean Streng

Adeldom is geen biologisch fenomeen, maar een sociale, juridische en culturele constructie die voortdurend aan veranderingen onderhevig is. In dit artikel komen enige aspecten van de adel uit de tijd van de Republiek, ofwel het Oude Bewind, aan de orde. Het is een tijdsbestek tussen twee belangrijke gebeurtenissen met grote consequenties voor de adel. Tijdens het Twaalfjarig Bestand werd in veel gewesten de riddermatige adel ge(re)organiseerd en in 1795 werd er in het hele land door burgers na de Bataafse revolutie een (voorlopig) einde aan de politieke macht van de adel gemaakt. Binnen deze twee tijdsafbakeningen wordt hier vanuit diverse invalshoeken de adel benaderd. In dit panoramisch overzicht is aan veelkleurigheid de voorkeur gegeven boven minutieuze diepgang.¹

De ‘trapsgewijze opklimming’ der wezens

Adeldom in de Republiek was een complex fenomeen. Het Oude Bewind was in velerlei opzichten een voortzetting van de Middeleeuwen, en in het bijzonder van de maatschappelijke hiërarchie in dat tijdvak. Historici pijnigen zich al tijden de hersenen om daar met de oppositionele termen stand en klasse greep op te krijgen. Natuurlijk is die poging stukgelopen op de weerbarstige pluriforme realiteit. Er pleit veel voor de sociale werkelijkheid met het soepeler begrip ‘staat’ (ongeveer overeenkomend met ons woord status) te benaderen en daarmee iemands positie in een sociale hiërarchie te bepalen.² Het sterkste argument is natuurlijk dat de adel geen zuivere geboortestand was: adeldom was te verwerven. Bovendien is het een voordeel dat ook de tijdgenoten de sociale realiteit veelvuldig met het woord staat – en daarvan afgeleide termen – trachtten te duiden.

Een fascinerende kijk op het zelfbeeld van de samenleving is het concept van wat door tijdgenoten als de ‘keten der wezens’ of als ‘trapsgewijze opklimming’ werd aange-

1 Voor een eerder overzicht van de adel tijdens het Oude Bewind: J.L. Price, ‘The Dutch nobility in the seventeenth and eighteenth centuries’, in: H.M. Scott, ed., *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*, (2 delen; Londen-New York, 1995) I, 82-113.

2 A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001) 36-42.

duid: een door God geschapen lange reeks van wezens, van de minste worm tot de hoogste engel. De mens was een creatuur op de grens van dier en geest. De Overijsselse edelman Sweder Schele tot Weleveld ontwierp rond 1600 zo'n gedetailleerde opgang. Binnen deze reeks had iedere staat zijn omschreven taken te vervullen.³

De edelen stonden in deze keten zeer hoog in de rangorde, ze behoorden tot de weinigen, tot de besten, tot de aristocratie. In de toen heersende politiek-theoretische, op Aristoteles gebaseerde opvatting was de aristocratie onderdeel van een (alweer) hiërarchisch geordende *trias politica*, bestaande uit het bewind van één persoon (monarchie), van de besten (aristocratie) of van de velen (democratie). In een ideale staat zouden deze drie elkaar in evenwicht moeten houden. In de praktijk lag het zwaartepunt van de macht bij monarchie en aristocratie.

De aristocratie (in deze bijdrage een synoniem voor de adel) was geen homogeen gezelschap. De hoogste statusgroep in de Republiek was weer onderverdeeld in talloze nauw en minder nauw gedefinieerde substrata; de gedachte aan gelijkheid moet onder de aristocratie hetzelfde effect hebben gehad als het uitspreken van het woord kerstmis in een hok kalkoenen. Als gevolg van hun afkomst en historische ontwikkelingen waren de collaterale families Oranje en Nassau superieur in status. Vervolgens was het onderscheid tussen riddermatige en niet-riddermatige edelen van groot belang. Aanvankelijk was de ridderschap een open gezelschap edelen dat door de heer voor staatszaken werd geraadpleegd.⁴ De nadere constructie van de ridderschappen vond plaats aan het begin van de zeventiende eeuw en verliep als gevolg van gewestelijke omstandigheden in tijd gefaseerd. De formatie of reformatie van de ridderschappen betekende het sluiten van nauw gedefinieerde adellijke rijen. Een adellijke geboorte en eerdere verschrijving in de ridderschap werden de belangrijkste criteria voor toelating. Daarmee was een ridderschap in de Republiek de enige corporatie die tevens een gesloten stand was. Bijzonder exclusief was het kwartier van Zutphen: alleen daar was de toelating voorbehouden aan aristocraten met acht adellijke kwartieren. De ridderschap was tevens een protestantse stand, want opname in een ridderschap was vanaf omstreeks 1620 als uitvloeisel van de synode van Dordrecht afhankelijk van een belijdend lidmaatschap van de gereformeerde kerk. Daarom waren de rooms-katholieke edelen, ongeacht de anciënniteit van hun geslacht en bijdrage aan de Opstand, buiten de ridderschap gesloten. De term ridderschap dekt overigens kwalijk de kwaliteit van dat college. Het was een nostalgische benaming, want de ridderschappen waren politieke, geen militaire colleges.

In de Republiek kunnen als gevolg van divergerende ontwikkelingen drie territoria onderscheiden worden. In Holland en Zeeland was de adel in aantal van beperkte omvang. In Utrecht, Gelderland, Overijssel en Drenthe vormde de adel een dominerende of overwegende macht. In de twee noordelijke provincies Groningen en Friesland waren edelen en niet-adellijke grootgrondbezitters alleen in titel van elkaar te onderscheiden.⁵ Deze gewesten bleven zonder ridderschap en de adel had hier geen

3 C. Gietman, 'Het adellijk bewustzijn van Sweder Schele tot Weleveld', *Overijsselse historische bijdragen*, CVII (1992) 83-114.

4 Janse, *Ridderschap in Holland*, 73-111.

5 Price, 'The Dutch nobility', 86-87.

geprivilegieerde staat. In Friesland werd nooit een poging tot de oprichting van zo'n college ondernomen en in Groningen liepen de ridderschapsplannen in 1650 stuk.⁶

De riddermatige adel

Maatschappelijk prestige werd ontleend aan deelname aan het burgerlijk bestuur (de 'politie'), want de aristocratie behoorde met het patriciaat tot de selecte groep van personen met 'stemme in staat'. De ridderschap was zo een zuil in de meeste gewestelijke constituties.

Een merkwaardige omissie in de geschiedschrijving van de adel is dat het aantal edelen dat deelnam aan het bestuur in de Republiek, eigenlijk geheel veronachtzaamd is. Het aantal stedelijke regenten in de Republiek wordt op basis van het aantal stemhebbende steden op zo'n 1500 personen tegelijkertijd geschat.⁷ Het aantal edelen is te schatten op zo'n 200 tot 230 personen. In de Republiek behoorde dus een zesde deel van de personen met 'stemme in staat' tot de aristocratie. Dit was een buitenproportioneel aandeel voor een statusgroep waarvan de omvang op minder dan één procent van de bevolking wordt geschat.

Hoe kwam deze schatting tot stand? Tot de adellijke bestuurders behoorden vanzelfsprekend de riddermatige edelen, de comparanten in de gewestelijke statenvergaderingen. De Hollandse en Utrechtse ridderschappen waren beperkt in omvang, als gevolg van afspraken om het aantal riddermatigen beperkt te houden. De Hollandse ridderschap bestond in de zeventiende eeuw uit tien tot twaalf edelen, in de achttiende eeuw waren er nog minder. In Utrecht bestond de ridderschap uit minimaal zes en maximaal twaalf edelen, en bestond ook de helft van het college van zes geëligeerden uit edelen.⁸

Het aantal aristocraten tikt pas flink aan met Gelderland, Overijssel en Drenthe. In het hertogdom Gelderland werden tussen 1650 en 1795 in totaal 407 edelen in de ridderschappen van Veluwe, Nijmegen en Zutphen verschreven, gemiddeld zo'n 70 edelen per jaar. Iets minder rijk aan riddermatige edelen was Overijssel. Tussen 1622 – het jaar van de formatie van de ridderschap – en 1795 werden er 435 edelen verschreven. Gemiddeld bestond de ridderschap dan uit circa 62 personen. Het kleinste gewest van de Republiek, Drenthe, dat geen toegang had tot de generale instellingen, beschikte wel over een ridderschap. Tussen 1610 en 1795 werden 146 edelen in de Drentse ridderschap verschreven, gemiddeld werden zo'n 20 edellieden per 25 jaar toegelaten.⁹ Overigens was het zo dat het aantal riddermatigen in deze gewesten aan het begin van het Oude Bewind groter was dan aan het eind.

Ten slotte behoorden de niet-riddermatige edelen uit de twee noordelijkste gewesten tot de personen met 'stemme in staat'. In Friesland was de adellijke deelname aan het

6 H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen, 1988) 65-70.

7 S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam, 1961) 37.

8 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1990) 181; J. Aalbers, 'Een oude inrichting doorbroken. De Utrechtse ridderschap 1814-1815', *Virtus*, II (1994-1995) 11-14.

9 G.H.J. Holthuisen-Segers, *De Gelderse ridderschapsadel tussen 1650 en 1795* (doctoraalscriptie KU Nijmegen 1987) 30; A.J. Mensema, *De ridderschap van Overijssel 1460-1795. Een genealogisch overzicht* (manuscript; 4 dln.; Zwolle, 1993) III, passim; J. Heringa, 'Havezaten en ridderschap', in: J. Bos, F.J. Hulst en P. Brood, ed., *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners* (Meppel-Amsterdam, 1989) 31.

gewestelijk bestuur geconcentreerd in de dertig grietenijen. Uit iedere grietenij compareerden twee personen in de Staten, één ‘als edelman’ en één namens de geërfden. De afgevaardigde ‘edelen’ waren echter niet allemaal van adel, in de zeventiende en in de eerste helft van de achttiende eeuw waren in de regel minder dan 20 van hen van adellijke geboorte. Pas in tweede helft van de achttiende eeuw was het aantal van 30 edelen compleet.¹⁰ Er was kortom een toename van het adellijk element in de Friese Staten, geen teruggang. Dit is opmerkelijk omdat in de regel nogal dramatisch wordt gedaan over een ‘demografische crisis’, waardoor het aantal adellijke families in Friesland sedert 1700 drastisch inkromp. Ook een tijdgenoot, Hessel Vegilin van Claerbergen, noteerde in 1748 in zijn dagboek dat er nog maar 30 tot 40 volwassen edellieden voor de Staten gevonden konden worden. Het is Van Claerbergen duidelijk ontgaan dat er in de voorafgaande 150 jaar zelfs tot de helft minder edelen naar de Staten werden afgevaardigd. In Groningen was het aantal adellijke borgbewoners na de verstarring die rond 1650 optrad ongeveer even groot als in Friesland: zo’n 25.¹¹

Waarop was de rechtvaardiging van de adellijke macht in de tijd van de Republiek gebaseerd? Voornamelijk op de eeuwenoude en vanzelfsprekende traditie dat de rijksten in het land eveneens de machtigsten in het land waren. Maar in de statenvergadering schermde de riddermatige edelen eveneens met de pretentie dat zij het platteland vertegenwoordigden. Dat is een problematische opvatting. De vertegenwoordigers van de steden in de Staten baseerden hun positie op *real representation* en dat gold ook voor Friesland en Groningen – de gewesten zonder ridderschap – waar edelen en voorname niet-edelen via verkiezingen als afgevaardigden op het statenkussen kwamen. Voor de gewesten met een ridderschap lag de situatie anders, want riddermatige edelen werden op persoonlijke titel in de Staten verschreven. Als fundering voor hun macht is wel de term *virtual representation* bedacht. Eigenlijk hield dit niet meer in dan een machtswoord: wij edelen zeggen dat we het platteland representeren en daarom is het zo. Het was een argumentatie van machtigen in een hiërarchische wereld. De Hollandse regenten gunden de edelen niet eens het voordeel van de twijfel en bestreden de representatieve pretentie van de ridderschap, maar consequenties had het niet.¹² Ook in historisch perspectief lijkt het argument niet goed houdbaar. De oorsprong van het onderscheid tussen steden en ridderschap in de Staten is te vinden in de Middeleeuwen. Edelen stonden hun heer met daad en raad bij op grond van hun machtige positie. Hoge edelen adviseerden op persoonlijke titel hun vorst, terwijl de vertegenwoordigers uit de steden opgeroepen werden als er geld nodig was.¹³ Er is overigens nog een opvatting over de fundering van de adellijke macht welke moeilijk met de adellijke pretentie inzake hun representatie in overeenstemming is te brengen. Ook deze is schematisch en gebaseerd op een tegenstelling, en wel die van de

10 Y. Kuiper, ‘Profijt, eer en reputatie. Friese adel en politieke cultuur in het tweede kwart van de zeventiende eeuw’, in: J. Frieswijk, e.a., ed., *Fryslân, staat en macht 1450-1650. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998* (Hilversum, 1999) 184; J. Visser, ‘Adel en ‘Adel’ in de Staten van Friesland in de 17de en 18de eeuw’, *De Nederlandsche leeuw*, LXXVIII (1961) 430-457.

11 Y. Kuiper, ‘Uitsterven of uithuwelijken? Een analyse van het demografisch gedrag van de adel in Friesland in de 18de en 19de eeuw’, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XII (1986) 269-299; Feenstra, *Adel in de Ommelanden*, 49-75, 161.

12 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 178-179.

13 Janse, *Ridderschap in Holland*, 364-384.

neergaande en opgaande macht. Alweer lagen middeleeuwse opvattingen hieraan ten grondslag. De neergaande macht baseerde men op een gekregen mandaat van God, de opgaande macht op een mandaat van beneden, het volk.¹⁴ De stemhebbende steden in de Staten waren de hoogste representanten van dit principe. Ze hielden ook de invloedssfeer van de ridderschap binnen vaste perken. Zo waren in 1677 de regenten in de drie Overijsselse stemhebbende stadhuizen erover verbaasd dat ‘de Edelluyden noch meerder gesach in Overyssel praetenderen, daer haer Steden so veele hebben laten volgen: het halve gesach ten platten lande, het bedienen der Hoogste Charges, het genieten van veele Geestelike goederen’. De steden waren niet bereid meer macht – let op de aanmatigende toon – aan de ridderschap toe te kennen. Zo stelde de burgerlijke opgaande machtsdelegatie beperkingen aan de adellijke neergaande.¹⁵

De optie van de neergaande machtsdelegatie is tijdens het Oude Bewind het meest met de aristocratische praktijk in overeenstemming geweest. Edelen gedroegen zich als soevereinen en hadden het graag over de ‘schuldige plicht’ van de bewoners. Het was een politieke visie op de machtverhoudingen die door de gezagsgetrouwe gereformeerde predikanten ondersteund werd. Toen Henricus Ravesteyn in 1724 afscheid van zijn gemeente in Wageningen nam, droeg hij zijn afscheidsprek op aan de weldadige edelman Lubbert Adolf Torck tot Rosendael. Twee jaar eerder had Ravesteyn Torck bij diens huwelijk en intocht in Wageningen ook al bejubeld. Naar aanleiding van de inhuldiging van Arent Sloet tot Nijenhuisen in 1763 tot drost van Salland

Symbolische voorstelling van de Staten van Overijssel, 1663, met links de Ridderschap en rechts de drie hoofdsteden. *Detail van een kopergravure naar een ontwerp van Anthonie van Mierlo (Particuliere collectie)*

¹⁴ W. Ullmann, *Principles of government and politics in the Middle Ages* (Londen, 1961).

¹⁵ *Aenmerkingen op de consideratien, en redenen, met dewelcke het recht der steden Deventer, Campen, Swol, geimpugneert wort* (Zwolle, 1677) 19.

preekte de predikant Gerard van Warmelo in het kerkje te Wijhe op basis van de apostel Paulus *De schuldige pligt der onderdanen* tegenover hun overheden.¹⁶ Op het platteland werd zelden naar de mening van de inwoners gevraagd. Zeker waren dezen het daar niet mee eens, zoals uit de breed gedragen politieke opwinding tijdens de Plooiertijd en in de Patriottentijd bleek. In tegenstelling tot wat veelal in een grove versimpeling verondersteld wordt, was er geen sprake van fundamentele tegenstellingen tussen stad en platteland, maar slechts van gefaseerde verschillen in ontwikkeling als gevolg van de bevolkingsdichtheid. Zo was de gereformeerde kerk in alle gewesten tot in de kleinste vlek aanwezig en kende de Latijnse school een ruime spreiding tot zelfs in schilderachtige landstadjes als Lochem. Op het platteland bestonden eveneens vormen van corporatisme en representatie, zoals gilden en marken. Ongetwijfeld had de adel buiten de stemhebbende steden, en in Gelderland ook in de kleine stemhebbende steden, grote politieke invloed. Maar soms ontstaat de indruk dat edelen helemaal niet zo geïnteresseerd waren in de dagelijkse beslommeringen van het lokale bestuur. Zo waren in Gelderland riddermatige en niet-riddermatige edelen in de stedelijke besturen aanwezig. Maar vooral in de kleine steden zijn er aanhoudend klachten over de langdurige afwezigheid van de jonkers. Waarschijnlijk was voor een aristocraat een positie in zo'n stadje alleen maar interessant als middel om een ambt of commissie op een hoger en beter betaald niveau te verwerven.¹⁷ In de Patriottentijd maakte het idee van representatieve vertegenwoordiging tot in de kleinste vlek grote opgang en werd het adellijk bewind publiekelijk uitgedaagd. Enige jaren na de Franse revolutie kwam er ook hier een einde aan de Republiek en daarmee aan de *virtual representation* van de riddermatige adel en het principe van de dalende macht. In 1795 voerden de 'velen' de representatieve vertegenwoordiging als basisuitgangspunt in de constitutie door. De machtsdelegatie binnen de keten der wezens werd omgekeerd.

Een van de problemen binnen de aristocratie was de onderlinge rivaliteit tussen families, veelal onder leiding van een *chef de famille*. De belangrijkste inzet was de verwerving van eervolle ambten en financieel voordelige en politieke macht verschaffende posities. De Friese stadhouder Willem Frederik meende rond het midden van de zeventiende eeuw slechts het streven naar eer en gewin om zich heen te zien. Hij was uiterst realistisch en cynisch over de wispelturige en complotterende wijze van politiek voeren onder de Friese elite.¹⁸

De medestanders van een factie beschouwden hun methode als het onderhouden van vriendschap, voor de tegenstanders was het niet meer dan kuiperij. In de zeventiende

16 S. Groenveld, 'Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes (1523-1665)', in: H.M. Brokken, ed., *Herren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer, 2000) 128; J.C. Bierens de Haan, *Rosendaal, Groen hemeltjen op aerd. Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579* (Zutphen, 1994) 136; H. Ravesteyn, *De heerlykheden van de stad Gods, of de Kerke des N. Testaments in des selfs begin, aenwas en volmaeking door alle de tyd-kringen* (Zwolle, 1725); G. van Warmelo, *De schuldige pligt der onderdanen* (Deventer, 1763).

17 De institutionele structuur en sociale samenlevingsvormen op het land worden systematisch verwaarloosd, zelfs door W. Frijhoff en M. Spies, 1650. *Bevochten eendracht* ('s-Gravenhage, 1999). In dit boek is wel een hoofdstuk 'Een stedelijke samenleving' opgenomen, maar een parallel hoofdstuk 'Een landelijke samenleving' ontbreekt. Vgl.: P. Blickle, *Obedient Germans? A rebutal. A new view of German history* (Charlottesville-Londen, 1997).

18 Kuiper, 'Profijt, eer en reputatie', 196; L. Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam, 2000) 188-198.

Onno Zwier van Haren, door J. Fournier, 1752 (doek; foto Iconografisch Bureau, Den Haag)

eeuw werd in Friesland een handig boekje uitgegeven vol met cynische ‘tips’ voor ambitieuze lieden die maatschappelijk omhoog wensten te komen: *De politycke kuyper onses tydts*. Om bij een edelman in het gevele te komen moest men ‘ydele ende windige inbeeldingen, hol ende bol als een Balon, nochmeerder op [te] blasen, ende hem in de lucht te doen vliegen’. Daartoe hoefde men slechts ‘s mans oude adeldom hogelijk te prijzen en over zijn roemruchte voorgeslacht te verhalen. Vleiers dienden zich als de ‘Fransche Complimenteurs’ zeer onderdanig te gedragen en konden de macht van hun beoogde patroon niet genoeg overdrijven.¹⁹

Waartoe adellijke rivaliteit, in samenhang met veronachtzaamd stedelijk eergevoel, kon leiden, werd in Overijssel pijnlijk zichtbaar. De beruchte strijd tussen de families Van Haersolte en Van Raesfelt verlamde in de zeventiende eeuw het bestuur in het gewest. Binnen de ridderschap bleven onderlinge tegenstellingen en naijver ook in de achttiende eeuw voortduren. Een dam tegen de onbeheersbare onderlinge strijd vormden sedert de tweede helft van de zeventiende eeuw de contracten van correspondentie, waarbij de deelnemende edelen contractueel de ambten en het geld verdeelden. Maar dit middel werkte alleen als er zich voldoende deelnemers aan conformeerden.²⁰ Voorbeeldig was het contract dat de Veluwse ridderschap in de jaren twintig van de achttiende eeuw opstelde. Het doel was geen enkele edelman te bruuskieren door

19 H. Spanninga, ‘Patronage in Friesland in de 17de en 18de eeuw: een eerste terreinverkenning’, *De vrije Fries*, LXXVI (1987) 11-26.

20 J.C. Streng, ‘Le métier du noble: De Overijsselse ridderschap tussen 1622 en 1795’, in: A.J. Mensema, e.a., *De ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000); J. Aalbers, ‘Factieuze tegenstellingen binnen het college van de ridderschap van Holland na de vrede van Utrecht’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCIII (1978) 412-445; J. Aalbers, ‘Beginsel en belang: een problematiek vanuit een drietal regio’s nader gezien 1713-1736’, in: F. van Besouw, e.a., ed., *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen, 1987) 241-262.

iedereen deel te laten nemen in de macht en vooral de verdiensten – in de authentieke woorden: ‘die particuliere vrundschap en correspondentie hoe langer hoe meerder aan te moedigen, tot wederzijts voordeel ’t onderhouden en alsoo duursaam te doen zijn’. Het aantal deelnemers bleef beperkt tot twintig edelen. Dit was een meerderheid binnen de ridderschap, zodat de deelnemers een monopolie op alle te begeben ambten hadden. Noodzakelijke aanvullingen vonden plaats door toekomstige deelnemers op een lijst van zogenaamde ‘expectanten’ te plaatsen. Deze expectanten moesten hun beurt afwachten en nagels bijten tot door een sterfgeval of op een andere wijze een plaats vrijkwam. Bij de ambtsverdeling was anciënniteit het leidende beginsel. De belangrijkste posten en dus de lucratiefste beloningen waren voor de langst aangesloten deelnemers. Het grote voordeel van de overeenkomst was dat iedere deelnemer een rechtvaardig geacht deel toeviel, waarbij de administratie en verrekening van de inkomsten nog een ingewikkeld probleem vormde.²¹ Overigens was dit stelsel niet uniek. De toelating tot de eerbiedwaardige Duitse Orde, Balije Utrecht was op een vrijwel identieke wijze geconstrueerd.

Dertig jaar lang fungeerde het Veluwse contract tot volle tevredenheid. Ofschoon het met het aantreden van de stadhouder in 1747 werd opgeschort, kreeg het geen tijd te versterven. Al spoedig werd het geïncorporeerd in het stadhouderlijke patronagestelsel. Het kostte de Veluwse Oranjefavoriet Andries Schimmelpenninck van der Oije bij tijd en wijle veel hoofdbrekens om een voor iedere deelnemer acceptabele verdeling rond te krijgen.²² Maar dit kan niet verdoezelen dat de gewestelijke aristocratische politiek tot in de Patriottentijd door het huis Oranje-Nassau goeddeels gedomesticeerd was.

De niet-riddermatige adel

De grens tussen riddermatige en niet-riddermatige adel lijkt helder. Maar in de voorbeelden van de gewesten Friesland en Groningen werd al duidelijk dat ook niet-riddermatige adel bij het bestuur betrokken was. Er waren daar bovendien geen ambten exclusief voor edelen gereserveerd, in de praktijk moesten de aristocraten voor een begeerd ambt concurreren met rijke burgers. Ook de jongere zonen van riddermatige edelen verkeerden in een onbestemde positie. Ze behoorden wel tot een riddermatige familie maar traden niet altijd toe tot de ridderschap. Want niet iedere *chef de famille* was materieel in staat zijn jongere zonen van de voorgeschreven materiële kwalificaties te voorzien. Alleen door het overlijden van een of meerdere oudere broers kon dan volgens het opvolgingsprincipe een plaats in de ridderschap worden veroverd.

De niet-riddermatige adel was nog open en er bestond de mogelijkheid tot sociale stijging. Zo had de familie Ploos van Amstel haar opgang te danken aan de patronage van Frederik Hendrik. De familie verhuisde naar Utrecht en kocht daar ridderhofstedes. De ambitieuze poging om met steun van Frederik Hendrik in de ridderschap te komen leek succesvol, maar bleek op den duur niet bestendig. Waar dit aan lag blijft onduidelijk. Waarschijnlijk was de reden dat de familie niet tot de Utrechtse oude

21 M. Franken, ‘Een contract van correspondentie van de Veluwse ridderschap (1727-1750). Een toonbeeld van schandalig ambtsbejag of van verdelende rechtvaardigheid?’, *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LXXXIX (1998) 79-103.

22 M.A.M. Franken, *Dienaar van Oranje. Andries Schimmelpenninck van der Oije 1705-1776. Een politieke en bestuurlijke levensbeschrijving van een Gelders luitenant-stadhouder* (Zutphen, 2002).

riddermatige adel behoorde. De familie bleef overigens niet van lucratieve posten buitengesloten, maar ze moest zich tevreden stellen met een minder voorname plaats in de adellijke hiërarchie.²³

De Republiek bleek aantrekkelijk voor buitenlandse protestantse edelen. Het officierenkorps in het Staatse leger werd ruim bevolkt door niet-riddermatige edelen van buitenlandse geboorte.²⁴ De familie Hinojosa was van Italiaanse oorsprong en leden van de familie werden tijdens de Opstand opgenomen in het patriciaat van Middelburg. Hinojosa's bereikten hoge posities in Den Haag en in het leger. Een hoogtepunt in hun sociale opgang was het huwelijk van een dochter Hinojosa met een Van Wasse-naer, het oudste adellijke geslacht in Holland. De familie stierf kort na 1700 uit.²⁵

In Utrecht woonden aan het einde van de Republiek vele adellijke families van buitenlandse oorsprong die buiten de ridderschap waren gehouden. Een van hen was de familie De Perponcher Sedlnitzky. De familie was van Franse oorsprong en slaagde erin in riddermatige families te huwen en belangrijke posten te verwerven, zoals in het stadsbestuur van Utrecht. Willem Emmery verdedigde in een traditioneel politiek geschrift over de *trias politica* de aristocratie tegen de al te grote macht van het eenhoofdig gezag (lees: de stadhouder). Hij voldeed niet aan de eisen voor opneming in de ridderschap, maar dankzij de patronage van Willem V werd hij boventallig lid van de geëligeerden. Aanvankelijk was hij patriottisch, maar toen het tij begon te keren, koos hij eieren voor zijn geld en stelde hij zich achter de stadhouder. Daarmee was ook het bezit van zijn ambten en inkomsten verzekerd.²⁶

Ambitieuze maatschappelijke stijgers in de Republiek konden via bemiddeling door wapenkoningen in de Zuidelijke Nederlanden adelspatenten, titels en wapens van het keizerlijke hof in Wenen verwerven. Na de vestiging van het gezag van de Oostenrijkse Habsburgers was dat blijkbaar eenvoudiger dan voorheen. Dat kon wat kosten, maar dan was de status in de keten der wezens niet weinig opgepoetst. Het waren trouwens ook zo op het oog gevestigde adellijke geslachten die de weg naar het zuiden wisten te vinden. De gebroeders Willem en Onno Zwier van Haren lieten in 1756 te Brussel door de drie wapenherauten van het Gulden Vlies een 'Boom Genealogieck' legaliseren die liefst zeventien generaties terugging. Zo'n deftige buitenlandse bevestiging pleisterde de onduidelijkheden, de gebreken en de lacunes in het voorgeslacht weg.²⁷

Adeldom bleef tot de verbeelding spreken. Literaire bewonderaars van de schrijfster Juliana Cornelia de Lannoy dichtten haar de status van barones toe terwijl ze eigenlijk gewoon burger was. Onder hen was de al even imaginaire heer van Teisterbant, Willem Bilderdijk.²⁸

23 J.J.A. Ploos van Amstel, 'Willem Ploos van Amstel (1608-1668). Een stadse plattelandsjonker uit het Sticht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 42-90.

24 H.L. Zwitser, 'De militie van den staat'. *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1991) 225-226, 232-235.

25 O. Schutte, 'De Hinojosa', *Virtus*, IX (2002) 12-26.

26 Aalbers, 'Een oude inrichting', 12; F. Bulhof, *Ma patrie est au ciel. Leven en werk van Willem Emmery de Perponcher Sedlnitzky* (Hilversum, 1993) 222-226.

27 L. Duerloo, "Onze post ... is om alle mensen dienst te doen". De Zuid-Nederlandse wapenkoningen en hun klan-ten in het Noorden', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, LIV (2000) 46-68; P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum, 1996) 12-20.

28 W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy 1738-1782. Ambitieuus, vrijmoedig en gevat* (Hilversum, 1999) 138-162.

Frederik Willem Jozef Heereman
van Zuydtwijck
(doek; foto Iconografisch Bureau,
Den Haag)

Een belangrijk gevolg van de invoering van het protestantisme als geprivilegieerde religie in de Republiek was het buitensluiten van dissidenten uit de groep van mensen met ‘stemme in staat’, de politieke natie. Dit gebeurde overigens pas vrij laat, pas na de synode van Dordrecht. Voor de kleine groep lutherse en voor de talrijkere rooms-katholieke edelen had dit dramatische gevolgen. Een niet te veronachtzamen aantal belangrijke families bleef vasthouden aan de religie van hun vaders. De consequentie hiervan was dat geslachten die reeds eeuwen lang in stedelijke en gewestelijke besturen hadden geparticipeerd, de geborduurde bestuurskussens in de mottenballen konden leggen.

Katholieke edelen werden, net als hun niet-adellijke geloofsgenoten, twee eeuwen lang tot de tweederangs burgers gerekend, maar zij bleken toch moeilijk geheel uit het publieke leven te bannen. Ze bleven op hun goederen wonen en oefenden zo lokaal een niet te onderschatten maatschappelijke invloed uit. Bestuurlijk speelden zij een rol in de kleine steden en op het platteland, in het laatste geval bijvoorbeeld als ambtsjonker of als gewaarde in de marken. Door middel van patronaatsrechten konden ze nog invloed uitoefenen op de benoeming van predikanten en kosteren van de gereformeerde kerk.

Onder katholiek adellijk bewind ontstonden rond havezaten roomse enclaves in Overijssel en Gelderland. Het waren locaties met nauwe relaties tussen de edelen, de clerus en het kerkvolk, een figuratie die reminiscenties oproept aan de drie middeleeuwse standen. De edelen traden op als beschermers van de clerus en konden deze domineren, want de priesters waren van hen afhankelijk voor schuilplaatsen, voor kerkruimten en voor het opbrengen van losgeld bij gevangenschap. In de Generaliteitslanden zetelde gedurende twee eeuwen een katholiek bestuur in het markiezaat van Bergen op Zoom. In de zeventiende eeuw was dat de familie Van den Bergh. Na het uitsterven van deze familie kwam het bewind in handen van een buitenlandse katholieke heer die via

ambtenaren zijn invloed liet gelden. Juist in deze plaats was er na een dip in de eerste helft van de zeventiende eeuw een omvangrijke groei van het katholieke bevolkingsdeel.²⁹ Het is waarschijnlijk dat de toenemende tolerantie in de tweede helft van de achttiende eeuw grote sociale gevolgen had voor de katholieke enclaves. Het was toen immers mogelijk zonder gevaar voor versterking een schuurkerk te gebruiken en priesters konden zich vrijer bewegen. Door de verminderde noodzaak tot bescherming zal de invloed van de katholieke edelen minder zijn geworden.

Het leven van de katholieke adel voltrok zich voor een belangrijk deel noodgedwongen buiten de Republiek. Voor de openbare beleving van de religie, het hoger onderwijs en sociaal prestige reisde men naar de Zuidelijke Nederlanden of naar de katholieke landen in het Duitse Rijk. In buitenlandse kloosters konden vrouwen en mannen een kerkelijke carrière opbouwen. Binnen bijvoorbeeld de familie Van Hövell was dit niet ongebruikelijk. De katholieke gebleven takken Warmont en Alkemade van de familie Van Wassenaer werden opgenomen in de hoogste adellijke kringen van Europa. Hendrik van Wassenaer Warmont werd landcommandeur van de Duitse Orde, Balije Biesen. De vrome man werd een belangrijk mecenas voor Alden Biesen. Thomas van Wassenaer Alkemade verkeerde in de achttiende eeuw aan het hof van de prachtlievende keurvorst Clemens August von Wittelsbach in Bonn.³⁰ Voornaam katholieke geslachten konden door het Spaanse bewind in de Zuidelijke Nederlanden tot de adelstand verheven worden. Met andere woorden: feitelijke aristocratisering bleef ook voor hen mogelijk. In de eerste helft van de zeventiende eeuw kregen verscheidene Amsterdamse, of aan Amsterdamse geslachten verwante katholieken van de Duitse keizer op grond van (soms vervalste) voorouderlijke adellijke afstamming en relaties en diensten aan de keizer en de rooms-katholieke kerk een adelsdiploma. In de achttiende eeuw trokken deze families (bijvoorbeeld de familie Heereman van Zuydtwijck) zich terug uit Amsterdam en vestigden zich in, of in de buurt van, katholieke buurlanden.³¹

In de Republiek vervreemdden katholieke edelen niet geheel van de dominante protestantse adel, al was het maar omdat de religieuze scheiding dwars door vele adellijke families liep en er overgangen plaatsvonden. Zo ging Gerhard van Hövell in het begin van de zeventiende eeuw over tot de gereformeerde kerk en werd hij tot de Overijsselse ridderschap toegelaten. Hoe de eigen familie hierop reageerde, is niet bekend, maar een wisseling van religie kon binnen een aristocratische familie tot een definitieve afsnijding leiden. Dramatisch verliep de geloofsovergang van Steven graaf van Welderen en zijn zus Margaretha in 1735. Beiden verkozen voor hun zielenheil de katholieke religie boven de gereformeerde. De manier waarop de overgang had

29 J.C. Streng, 'Uyt liefde van de catholyke religie': de rooms-katholieke elite in Overijssel tijdens de zeventiende eeuw', *Leidschrift*, XV (2000) 120-156; H. Wassenaar, 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel', *Virtus*, I (1993-1994) 4-11; Ch. de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum, 1998) 399-437, 463-466.

30 J.G.F.M.G. baron van Hövell tot Westerfliet *Van Hoëvell-Van Hövell. Genealogie van een riddermatig geslacht*, C.A.M. Gietman en M.J.F. Lindeijer, ed. (Alphen aan den Rijn, 1999) passim; J. Aalbers, 'Mutando non mutor. Van Wassenaer Warmont, Alkemade, Obdam (in het bijzonder), Duvenvoirde (na 1721), Catwijk, Sint Pancras'. Late zeventiende en achttiende eeuw', in: Brokken, *Heren van stand*, 156-161.

31 S.A.C. Dudok van Heel, 'Heereman van Zuydtwijck. Een oud Amsterdams katholiek geslacht dat van Holland vervreemde', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XLVII (1993) 47.

plaatsgevonden, veroorzaakte nogal wat publieke commotie en het gevolg was dat ze de steun van hun familie verloren en Holland niet meer konden betreden.³²

Het bleef ondertussen voor katholieken zeer wel mogelijk een belangrijke carrière in de Republiek op te bouwen: en wel in het Staatse leger. Otto van Arkel tot Ammersoyen vocht in het leger in de tijd van Frederik Hendrik. Een andere Gelderse edelman die militaire carrière maakte, was Frederik Johan van Baer tot Slangenburg. Van Baer vocht – het blijft opmerkelijk – onder Willem III tegen ‘Papery en slavernye’. Hij was een ambitieus en weerbarstig persoon die naar de positie van veldmaarschalk streefde en met de befaamde Engelse opperbevelhebber Marlborough in conflict raakte. Een ander voorbeeld uit de achttiende eeuw is Frederik Johan van Isendoorn à Blois, bewoner van de Cannenburg op de Veluwe. Hij bereikte de hoge positie van generaal van de cavalerie dankzij zijn connecties met de protestantse familie Van Reede.³³

Het huis Oranje-Nassau: in en boven de aristocratie

De zeventiende-eeuwse Friese kroniekschrijver Lieuwe van Aitzema betreurde de te loorgang van de hiërarchie in zowel staat als kerk als gevolg van de Opstand. Hij was zeker niet de enige: binnen de Republiek bleef het monarchale denken, het verlangen naar een eminent hoofd, een sterke maatschappelijke stroming, niet in het minst onder de aristocratie in alle gewesten.³⁴ Het centrum van riddermatige en niet-riddermatige militairen en zelfs katholieke en buitenlandse adel in de Republiek was het stadhouderlijke hof in Den Haag. Het was – met twee langdurige onderbrekingen – de plaats van het eenhoofdige gezag in de Republiek. De stadhouder, die ook de functies van kapitein-generaal en admiraal-generaal in zijn persoon verenigde, was met zijn in de loop van de tijd toegenomen pseudo-monarchale macht voor de meeste edelen het belangrijkste politieke en militaire oriëntatiepunt. In een hiërarchisch georganiseerd patronagestelsel omringde de stadhouder zich aan zijn hof met edelen en zo leek het zowaar wel een echt koninklijk hof.³⁵

Geen edelman – riddermatig of anders – in de Republiek kon voor zijn status en prestige buiten het stadhouderlijke hof of de hofkringen in Den Haag of (in mindere mate) Leeuwarden. Voor de adel was de stadhouder en zijn dynastie een model voor de eigen adellijke familie met een *chef de famille* aan het hoofd. Want al wekte Willem Frederik met zijn eerder geciteerde opmerking over het streven naar eer en gewin onder de Friese elite de indruk dat hijzelf slechts uit louter onbaatzuchtige motieven handelde, dat was toch niet het geval. Ook de stadhouders in Den Haag en Leeuwarden hadden een dynastieke winkel te runnen.

Het adellijk leven aan het stadhouderlijk hof was niet alleen glans en luister. Ook cabalen, nepotisme, omkoping, steekpenningen en zelfverrijking behoorden bij het

32 Van Hövell tot Westerflier, *Van Hoëvell*, 68; P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln.; Hilversum, 1968) III, 210. Vgl. De Mooij, *Geloof*, 419-421.

33 M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981) 248-250; P.J.A.N. Rietbergen, ‘The library of a Dutch country squire, Thomas Walraven van Arkel (1615-1694). A contribution to the study of Dutch aristocratic culture in the 17th century’, *Lias*, IX (1982) 272; Wassenaar, ‘Katholieke adellijke families’, 9.

34 G. van der Plaats, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum, 2003) 175-195.

35 O. Mörke, ‘De hofcultuur van het Huis Oranje-Nassau in de zeventiende eeuw’, in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff, ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Meppel-Amsterdam-Heerlen, 1992) 39-77.

Stadhouder-koning Willem III
(kopergravure; foto Iconogra-
fisch Bureau, Den Haag)

hofleven. Onder stadhoudelijke leiding ontwikkelde zich het meest uitgebreide stelsel van neerdalende macht in de Republiek. Het werd in een aantal fasen op- en uitgebouwd, aanvankelijk op basis van persoonlijke giften voor betoonde loyaliteit. Lieuwe van Aitzema bezag deze stadhoudelijke politiek positief en betreurde de vroege dood van Willem II. Had deze stadhouder langer kunnen leven, hij 'soude in grootheyt ende aensien hebben toegenomen. Hij was, aldus Van Aitzema, mild en genereus, hetgeen hij 'met geven van subsidien ende pensioenen' aan velen betoonde.³⁶

De ideologische onderbouwing was niet de dienst aan de Republiek, maar adellijke trouw aan het huis Oranje. Zo verklaarde Hans Willem Bentinck nooit anders te hebben gehandeld dan in dienst van Willem III, en zich nooit bewust verrijkt te hebben. Maar ondanks deze grote woorden, die zeer veel opoffering suggereren, werd een omvangrijke beloning verwacht.³⁷ Trouw en beloning waren de twee zijden van eenzelfde aan het hof geslagen munt. Daarom lag de strijd om een positie dicht bij Oranje, waarbij gepaste ambten en beloningen onder handbereik kwamen, ten grondslag aan veel onderlinge aristocratische wrijving.

Niet iedereen meende zijn trouw voldoende beloond te zien. Philip Ernst Vegelin, hoofd van de huishouding van de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau, vond dat al zijn inspanningen onvoldoende opleverden. Al bleef hij trouw, hij voelde ook wrok tegenover de Nassaus. De vrouwe van Amerongen klaagde over Willem III: 'Zijne Hoogheid belooft veel en geeft niet', en ook Jacob van Wassenaer Obdam

³⁶ Van der Plaats, *Eendracht als opdracht*, 155.

³⁷ D. Onnekink, 'Craignez honte. Hans Willem Bentinck, graaf van Portland en diens Engelse jaren', *Virtus*, VIII (2001) 20-34.

voelde zich door de stadhouder-koning achtergesteld.³⁸ Naast verliezers waren er winnaars. De Overijsselse familie Bentinck bereikte dankzij de patronage van Willem III een ongekeerde internationale hoogte. Over het verdeel-en-heers-principe had de zojuist genoemde Hans Willem Bentinck in ieder geval niet te klagen. Hij stierf met de lofrijke titel graaf van Portland en als een van de rijkste personen in Engeland. Ook Willems andere protégé, Arnold Joost van Keppel, werd met militaire functies, goederen en een fraaie titel (hertog van Albemarle) overladen.³⁹

In de landgewesten kwam er een omstandig stadhouderlijk patronagestelsel tot stand. Door de regeringsreglementen die van kracht werden, verkreeg Willem III het laatste woord over toelating van alle personen tot politieke ambten. Plaatselijk luitenant-stadhouders vormden de bemiddelaars tussen stadhouder en kandidaten. De riddermatige edelen (en de patriciërs) kwamen feitelijk onder curatele van het eminente hoofd. Trouw aan het huis Oranje werd tot *conditio sine qua non* van een politiek bestaan, dissidenten moesten er rekening mee houden dat ze op termijn hun staatskussen wel konden inpakken. Daarbij beheerste de stadhouder het verdeel-en-heers-principe uitstekend. Desondanks was de tijd van Willem III een tijd die onder de aristocratie een gouden glans bleef behouden. Midden in de Patriottentijd werd er door de orangist Sigismund Vincent graaf van Heiden Hompesch met enige weemoed aan gerefereerd.⁴⁰

Met de dood van Willem III begon er voor het eerst na ruim honderd jaar voor de aristocratie een lange periode zonder adellijk centrum. Dit bood mogelijkheden aan machtige en ambitieuze edelen om door middel van patronage een eigen politieke koers te varen binnen hun kwartier of gewest. Jacob van Wassenaer Obdam, die zich door de stadhouder-koning achtergesteld voelde, steunde na diens dood de plannen voor een stadhouderloos bestel. In Overijssel deed de drost van Salland, Adolf Hendrik graaf van Rechteren tot Almelo, hetzelfde, in Gelderland de landdrost van Veluwe, Lubbert Adolf Torck tot Rosendaal.⁴¹ Deze machtige personen en hun families verwierven hierdoor bij de orangistische tegenpartij al snel, maar niet altijd terecht, de reputatie anti-stadhouderlijk te zijn.

De pogingen vanuit Leeuwarden tot verwerving van het stadhouderschap in alle gewesten, leidden aanvankelijk tot weinig resultaat. Maar in 1747 kwam daar met de aanstelling na oproeren van Willem IV tot erfstadhouder een eind aan. Niet zonder ironie: nadat aristocratie en eenhoofdig gezag weer aaneengeklonken waren, werden de 'velen' weer buiten de politiek gehouden. Aan het nieuwe Haagse stadhouderlijke hof waren het aanvankelijk de edelen van het 'Friese cabaal' en hun familieleden, die direct de rijke vruchten in de schoot geworpen kregen.⁴²

De voor- en nadelen van het in de achttiende eeuw geformaliseerde stadhoudelijke patronagestelsel worden schitterend zichtbaar in de reeds genoemde luitenant-stadhou-

38 Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 248. N. Japikse, *Prins Willem III, de stadhouder-koning* (2 dln.; Amsterdam, 1933) II, 192; Aalbers, 'Mutando non mutor', 166.

39 Japikse, *Prins Willem III*, II, 127, 320, 390; Onnekink, 'Craignez honte, passim. Ook Van Nassau-Zuylenstein en Godart van Reede van Ginkel werden met een Engelse titel verrijkt.

40 Streng, 'Le métier', 103.

41 W. Schennink, 'Lubbert Adolf Torck. Een 18de-eeuwse Gelderse staatsman in zijn verhouding tot Willem Bentinck, 1741-1756', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LXXI (1980) 128-153.

42 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (S.l., 1989) 117-165.

der Andries Schimmelpenninck van der Oije. Onophoudelijk beleed Andries tegenover de Oranjes zijn trouw aan het Huis. En als trouw tuinier hielp hij de tuin van Oranje in bloei te houden, terwijl ook het onderhoud van zijn eigen tuintje er wel bij voer. Hij stapelde goed betaald ambt op goed betaald ambt en wist zijn dynastieke belangen uitstekend zeker te stellen door voor zijn zonen comfortabele functies te verwerven. Andries schreef zijn vele brieven aan de stadhouder dan ook niet met inkt, maar met stroop.⁴³

Onomstreden was het patronagestelsel onder de tot afhankelijkheid gedwongen edelen niet. Edelen met een afwijkende opinie of met een minder loyale houding ten opzicht van het Huis konden niet uit de ridderschap geweerd worden, maar konden wel buiten de ambten en commissies gehouden worden. De wrok daarover richtte zich niet tegen de stadhouder, maar tegen zijn luitenant. Gekrenkt eergevoel en jaloezie waren de oorzaak van soms oplaaierende aristocratische dwarsliggerij tegen de luitenant-stadhouder en diens uitverkoren positie. De aristocraat Joan Derk van der Capellen tot den Pol liet zijn frustraties over het heersende stadhouderlijk bewind de vrije loop in zijn *Aan het volk van Nederland*. Daar kwam nog bij dat de aristocratie niet meer op de loyaliteit van de stadhouder kon rekenen. In Overijssel bijvoorbeeld verschoof de stadhouder zijn politieke invloedssfeer van de ridderschap naar de stemhebbende steden, omdat de steden eenvoudig met stadhouderlijke creaturen waren te bemannen en daardoor een meerderheid in de Overijsselse Staten vrijwel verzekerd was. Onder deze omstandigheden raakten de sentimenten onder de aristocraten ten opzichte van het eenhoofdig gezag danig getroebleerd.

De patriarchale staat kwam nog verder onder druk te staan door een conservatieve burgerbeweging in de steden tot herstel van de door de stadhouder geschonden corporatieve vrijheden. Aan het eind van de achttiende eeuw was het aristotelische vraagstuk over de verdeling van de macht tussen democratie, aristocratie en monarchie weer hoogst actueel.

Rijkdom: adellijk ondernemen

Als getwijnde draden waren tijdens het Oude Bewind rijkdom en macht ineen verstrengeld. Voor het maken van winst hadden edelen een scherp oog, vooral als het de publieke kas betrof. Zij waren er op uit om zo weinig mogelijk belasting te betalen en zo veel mogelijk geld uit de staatskas te putten. Hun positie in bestuur en militie wisten edelen financieel te benutten: hoe hoger men in de hiërarchie was, des te beter dat ging. Johan de Witt wist exact te berekenen wat de Oranjes sedert de Opstand aan inkomsten verzameld hadden, en de patriotten herhaalden dit kunstje, toen ze alle inkomsten uit ambten van Willem V publiceerden. Ook de mindere goden wisten er raad mee. In het voorgaande werden al enige snel rijk en machtig geworden edelen in het kielzog van Willem III genoemd.

Willem Anne van Spaen is een mooi specimen van die houding. Hij weigerde in de Bataafs-Franse periode een tijd in Nederland te wonen omdat de fiscus de belasting op vermogens verzwaaarde. Gebrek aan geld lag aan deze kapitaalvlucht niet ten grondslag, want hij was in die tijd in staat zijn grondbezit aanmerkelijk te vergroten. Daartegenover voorzagen zijn plannen voor een nieuwe ridderschap in ondersteuning uit

43 Franken, *Dienaar van Oranje*, 271-285.

de staatskas aan edelen die beneden de voorgeschreven inkomsten voor admisie bleven. Voor zichzelf zag hij een mooie taak als president van de Hoge Raad van Adel weggelegd. Deze functie begeerde hij wel voor het notabele bedrag van 12.000 gulden belastinggeld per jaar waar te nemen. Het was dezelfde Van Spaen die kooplieden buiten de adel wenste te houden omdat hun verheffing nadelig voor de moraliteit zou zijn: lieden zouden maar aangezet worden alles te ondernemen om geld te verdienen.⁴⁴

Maar als men het over economische activiteiten heeft, bedoelt men meestal niet – waarom eigenlijk niet? – het peuren van goud uit de overheid. De adel had zijn landelijke bezittingen voornamelijk in de economisch minder draagkrachtige gewesten van de Republiek. De exploitatie van onroerend goed hield meer in dan alleen het beheer van goederen en de regelingen rond erfenissen. Waarschijnlijk is het beeld dat de adel economische mogelijkheden heeft laten liggen, ontstaan zonder dat onderzoekers de uitgebreide administraties van adellijke huizen bestudeerden op vermogensbeheer en exploitatie. Het is, maar dit terzijde, opmerkelijk hoe deze bronnen genegeerd worden. Zelfs daar waar de adel in het economisch leven van de Republiek een plaats krijgt, blijft *debunking* regel.⁴⁵

Het was niet overal kommer en kwel. De verschillen in adellijk vermogen waren zeer groot. Geografisch gezien woonden de rijkste edelen op de kleigronden in Holland en langs de grote rivieren in Utrecht. In Gelderland vertoefden de meest vermogende jonkers in het stroomgebied van Rijn en IJssel. In de noordelijke gewesten waren de edelen minder rijk. Als voorbeeld van een zeer rijke edelman kan Lubbert Adolf Torck tot Rosendael gelden. Dankzij zijn huwelijk met de schatrijke weduwe Petronella Wilhelmina van Hoorn kon hij over een omvangrijk vermogen beschikken. Het echtpaar had ongeveer 37.000 gulden per jaar te besteden.⁴⁶

Het is door de grensoverschrijdende rijkdom van de adel zowel binnen als buiten de Republiek niet altijd eenvoudig een duidelijk beeld te krijgen van het vermogen van een persoon of een familie. De Bentincks beheerden landgoederen in Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel. In de zeventiende eeuw vergrootte de Hollandse familie Van Wassenaer door een huwelijk met Van Raesfelt haar imperium met de Twickelse goederen in Overijssel. Daarmee strekten de bezittingen zich uit van de Noordzee tot Lage in het Heilige Roomse Rijk. De Overijsselse familie Van Rechteren verbond de bezittingen Almelo en Rechteren met elkaar en drong nog dieper het oosten binnen door verwerving van de Limpurgse goederen in Frankenland. De familie Van Reede beschikte over Amerongen en onderhorige goederen in Utrecht en over Middachten met de daarmee verbonden landerijen in Gelderland. De Veluwe familie Van Isendoorn à Blois had bezittingen in Vaassen rond het stamhuis de Cannenburg en goederen in de Zuidelijke Nederlanden.

44 J. Aalbers, 'Willem Anne van Spaen van Hardenstein en de voormalige riddermatige adel (1806-1813)', in: J. Aalbers en M. Prak, ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel-Amsterdam, 1987) 113.

45 S.W. Verstegen, 'Het recht om te jagen'. Over de rol van de adel in de economische geschiedenis van de Republiek (naar aanleiding van A. van der Woude en J. de Vries, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*), *Virtus*, III (1995-1996) 25-27.

46 Bierens de Haan, *Rosendael*, 86-90.

Binnen een adellijke familie konden de vermogens sterk verschillen. Al kende men in de Republiek niet het stelsel van primogenituur, door gebruik te maken van het toedelen van een 'voordeelgoed' bereikte men een vergelijkbaar effect. De oudste zoon verwierf zo het belangrijkste landgoed, waar het bestaan van de familie van afhankelijk was. Daardoor konden de vermogens van het hoofd van de familie en zijn broers en zussen zeer sterk verschillen. Alleen al het feit dat in belastingkohieren veelal alleen de havezate-eigenaar te vinden is, is reden voor onzekerheid over de omvang van de vermogens van de overige familieleden.

Het rationeel economisch handelen van de edelen deed niet onder voor dat van burgers. Het is onzinnig om in dit verband al bij voorbaat van clichés omtrent de adel uit te gaan. Natuurlijk liep niet altijd alles naar wens. De Veluwe edelman Willem Herman van Broekhuysen ging failliet, zijn edelmanswoning De Lathmer werd wegens opgelopen schulden geveild en Willem Hendrik werd uit de Veluwe ridderschap geplaatst. Het is een zeldzaam geval, want in crisismomenten wist men vaak adequaat op te treden. Frederik Johan van Isendoorn à Blois wist door hardhandig ingrijpen dreigend economisch verval te stuiten. Hij was niet de enige. Thomas Walraven van Arkel slaagde erin de nagelaten schulden van zijn vader succesvol af te wikkelen en Christiaan Carel van Lintelo van de Ehze lukte het met de inkomsten uit ambten en erfenissen zijn economische positie te verstevigen.⁴⁷

Reinier van Reede van Ginckel slaagde erin om een door legaten zwaar belaste boedel op orde te krijgen. Bij de exploitatie van zijn bezit uitte hij zich zeer nuchter over zijn pachters. De rentmeester raadde hij aan zich niet te laten intimideren omdat pachters nu eenmaal altijd zeurden. Zijn houding was soms hard. Zo'n nuchtere houding was ook de katholieke Hendrik Arent van Oldenneel niet vreemd, zoals uit zijn correspondentie blijkt. Zijn eigenbelang stond altijd voorop. Typerend voor zijn kijk is wel zijn neergepende adagium: 'gaat het den meijer wel, dan ook den eigenaar'.⁴⁸ Van Oldenneel kreeg behalve met wisselende marktprijzen ook te maken met pest onder zijn vee, met droogte en overstromingen. Maar desondanks slaagde hij erin zijn vermogen belangrijk te laten groeien. In Groningen was de adel eveneens succesvol in de landbouw, zelfs in de langdurige agrarische baisse tussen 1650 en 1750.⁴⁹

Beperkt door de mogelijkheden van het platteland ontbrak het edelen niet aan economische initiatieven. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden in Drenthe, Overijssel, Groningen en Friesland turfgraverijen ondernomen. Dat de veenderij niet altijd een doorslaand succes was, doet aan de ondernemingszin van de edelen niets af. Langs de IJssel bij Hattem exploiteerde de familie Van Haersolte tot Yrst in de zeventiende eeuw een 'tichelwerk' (steenfabriek). Dieper landinwaarts op de Veluwe wisten in de achttiende eeuw de familie Van Haersolte tot Staverden en de hierboven genoemde eigenaar van de Cannenburg succesvol watermolens voor de papierindu-

47 Franken, *Dienaar van Oranje*, 129-136; S.W. Verstegen, 'De luister van het oude stamhuis. Het beheer der bezittingen en de levenssfeer van een Veluws adellijk geslacht in de achttiende eeuw', in: Aalbers en Prak, *De bloem der natie*, 79-92; Rietbergen, 'The library', 272; J. Aalbers, 'Geboorte en geld. Adel in Gelderland, Utrecht en Holland tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw', in: Aalbers en Prak, *De bloem der natie*, 74.

48 J. Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone, kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie gedurende de jaren 1722-1742', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 106-107; G.A. Hutten, ed., *Jonker op de Heerenbrink onder Liederholthuis. De briefwisseling (1734-1773) tussen Hendrik Arent van Oldenneel en Alexander W.D. van Hugenpoth* (Kampen, 2000) 313.

49 Feenstra, *Adel in de Ommelanden*, 111-153.

strie en kopermolens uit te baten. De houtexploitatie was een tweede poot voor de rijkdom van bijvoorbeeld Staverden. Lodewijk graaf van Bylandt begon tijdens zijn dienst in de marine met bosbouw op Entel in de Achterhoek. Ondernemingslust, langetermijnvisie en het nemen van risico's kunnen hem moeilijk ontzegd worden. Hij moest van de grond af aan zijn onderneming opbouwen.⁵⁰

In de achttiende eeuw ontwikkelden edelen plannen die verder reikten dan het particuliere belang en regionale betekenis hadden. In Friesland woedde in het midden van de achttiende eeuw een debat over de particuliere en de algemene economische voor- en nadelen van de verving, waaraan ook edelen deelnamen. Elders werden kanalen aangelegd voor de ontsluiting van afgelegen gebieden en bij de uitvoering verrijkten edelen de aardrijkskunde met nieuwe aristocratische toponiemen. Carel George van Wassenaer initieerde het Twickelkanaal om Twente beter te ontsluiten voor de textielnijverheid, Van Dedem begon aan de Van Dedemsvaart in het noorden van Overijssel en in Groningen was er de Jonkersvaart voor het vervoer van turf. Van Bylandt kanaliseerde de Ginkel in verband met zijn bosexploitatie. De marken stonden al in de achttiende eeuw in Overijssel ter discussie. De edelman Reint Jan Sloet tot Everlo, trouwens zelf gerechtigde in een marke, was een voorstander van opheffing en maakte er voor de Staten een rapport over. Sommige edelen waren economisch avontuurlijker en namen grotere risico's dan de staatscouponnetjes knippende Hollandse regenten.⁵¹ Deze initiatieven roepen de vraag op of de edelen tot de aandrijvers van de economie in de oostelijke gewesten van de Republiek gerekend kunnen worden. Hadden ze de roem en eer van het ontbrekende slagveld vervuild voor roem en eer in economische ontwikkeling? De volijverige Veluwe drost Andries Schimmelpenninck van der Oije verzette veel werk in dienst van het publiek. Naar aanleiding van de hierboven staande voorbeelden zou de vraag toch eens nadere overweging verdienen. Patriotse edelen hadden trouwens grote belangstelling voor economie. Joan Derk van der Capellen was lid van de Zwolse afdeling van de Oeconomische Tak en deed moeite de belangen van de Twentse textielondernemers in de Verenigde Staten te bevorderen. Zijn neef Robert Jasper van der Capellen dacht bepaald positief over kooplieden en Onno Zwier van Haren ondersteunde in 1773 de plannen van zijn zoon Duco om de handel in te gaan. Johan Willem Simon van Haersolte vertrok in 1783 in het gezelschap van een delegatie naar de Verenigde Staten om daar zo mogelijk een handelsbedrijf op te zetten. De eveneens Drentse edelman Carel de Vos van Steenwijk reisde op zijn grand tour langs de Amerikaanse westkust en toonde belangstelling voor de economische mogelijkheden van het land.⁵²

50 Feenstra, *Adel in de Ommelanden*, 132-146; idem, *Drentse edelen tijdens de Republiek. Een onderzoek naar hun economische positie* (S.l., 1985) 23-25; Gelders Archief, Huisarchief (HA) Yrst, inv.nr. 10; A.H.G. Schaars, *De bosbouw van het 'Entel' in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Zutphen, 1974).

51 M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (S.l., 1985) 279; J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad: Gouda 1700-1780* (S.l., 1985) 258-259; L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780* (S.l., 1985) 224.

52 Franken, *Dienaar van Oranje*, 198-208, 249-254; C. Trompeter, 'De eerste schreden. De politieke activiteiten van Twentse textielondernemers in de patriottentijd', in: C.M. Lesger en L. Noordegraaf, ed., *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam, 1999) 540-542; Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren*, 401-402; C. de Vos van Steenwijk, *Een grand tour naar de nieuwe republiek: journaal van een reis door Amerika 1783-1784*, W. te Brake, ed. (Hilversum, 1999).

De adellijke staat: eervordering

Tijdens het debat over de veronderstelde aristocratisering van de regenten werd het streven naar verwerving van heerlijkheden als het meest typerende voor deze ontwikkeling gezien. Curieus daarbij is eigenlijk dat de meeste edelen net zo min heerlijkheden in bezit hadden, zeker buiten Holland. Maar goed, op de aristocratiseringstheorie is afgedongen door erop te wijzen dat de meeste regenten niet voor de verleiding van een aankoop bezweken. Er werd verder aan geknabbeld door erop te wijzen dat het navolgen van een aristocratische levenswijze meer was dan het kopen van een heerlijkheid.⁵³

Een aristocratische levensstijl was een ingewikkelde constructie van onderscheiden zaken en sentimenten, gebaseerd op juridische en op maatschappelijke privileges. De belangrijkste traditionele adellijke waarden waren de oudheid van het geslacht, de adellijke huwelijksallianties met de daarmee gepaard gaande zorg tot handhaving van de adellijke kwartieren en het bekleden van hoge burgerlijke en militaire ambten. Het meest zichtbare privilege was het recht op *Ehrerbietung* of eervordering. Eervordering zou als het kernbegrip van de adellijke levensstijl kunnen worden beschouwd. Door de vormgeving van de ambiance en het protocol kon men bij het publiek respect afdwingen. Er bestond een catalogus van eervorderingen waarop de aristocratie recht meende te hebben: het recht op een aanspreektitel, het innemen van de voornaamste plaats, een gereserveerde plaats of een speciale zetel, voorrang bij binnenkomst, begeleiding, een plaats naar rang in een stoet, gepaste geschenken, en zo kan men nog enige tijd doorgaan.⁵⁴

Een edelman kon eervordering actief stimuleren door zich een levensstijl aan te meten die publiekelijk respect afdwong. Johan Hendrik van Wassenaer tot Wassenaer moest vanwege de politiek in Den Haag leven. Daardoor was hij genoodzaakt 'te observeren, hetgeen convenaebel is aen mijn geboorte, en fatzoen, en volgens de rang, en digniteiten, die onse voorouders tot noch toe, in dese republyk hebben bekleet'. Dat betekende 'veel domestiquen, equipages, meubilen, consumptionen' en hoge belastingen.⁵⁵ Adellijk bezit was met feodale tradities omgeven. Het bezit van een edelmanswoning was veelal opgenomen in het leenstelsel. Een praktisch voordeel hiervan was dat het als een rem op versplintering van het bezit werkte, want de leengoederen mochten niet zonder toestemming van de leenkamer worden verdeeld. Zo kon het belangrijkste feodale bezit ongeschonden doorgegeven worden aan de oudste zoon, wat belangrijk was voor de voortzetting en het prestige van het geslacht. Allodiale goederen en kapitalen vererfden dan onder de overige kinderen. De opheffing van het leenstelsel in 1798, zo beoordeelde een Gelders edelman, beoogde niets anders dan de doodsteek aan de adel toe te brengen door de landgoederen waaraan vanouds luister was verbonden, te laten versnipperen.⁵⁶

53 Voor een samenvatting van het debat: C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam, 1986) 67-69. Over het hoofd wordt meestal gezien dat ook door buitenlandse vorsten genobiliteerde katholieke families een identieke weg gingen; zie Dudok van Heel, 'Heereman van Zuydtwijck', 47-49.

54 Aalbers, 'Geboorte en geld', 56-78; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 32-38; K. Bleeck en J. Garber, 'Nobilitas. Standes- und Privilegienlegitimation in deutschen Adelstheorien des 16. und 17. Jahrhunderts', *Daphnis*, XI (1982) 107-109.

55 Aalbers, 'Mutando non mutator', 168.

56 Aalbers, 'Willem Anne van Spaen', 104.

De adel behoorde tot een statusgroep die niet zomaar kon worden benaderd zonder raadpleging van een etiquetteboekje. Uiteraard wisten de aristocraten wat er in die boekjes stond. Thomas Walraven van Arkel liet bij zijn dood op Ammersoyen een bibliotheek na die uit ongeveer zevenhonderd titels bestond. Voor een blik in zijn adellijke levenswijze zijn de boeken van belang die gerubriceerd werden onder werken over goede manieren en hoofsheid. Onder de Franse titels bevond zich het beroemde boek *Astreé* van Honoré d'Urfé en er waren vele boeken over het Franse hof en over Middeleeuwse ridders en adellijke orden. Thomas Walraven was zeer wel op de hoogte van de cultuur van de Franse *honnêteté*. Deze hoofse omgangsvormen, gebaseerd op het Franse hof en de Franse literatuur, waren diep in de samenleving van de Republiek doorgedrongen. Want het is toch veelzeggend dat de burgers pas na vele jaren en na vele publicaties in talloze spectators de adellijke *politesse* tot burgerlijke beleefdheid wisten om te vormen.⁵⁷

Aristocraten maakten deel uit van de hoogste statusgroep en daarom lieten edelen niet met zich dollen als hun eer of reputatie publiekelijk in het geding was. Adolf Hendrik graaf van Rechteren was uiterst gevoelig op het punt van eer. Door zijn hooghartige woorden wist hij tijdens de Utrechtse vredesonderhandelingen de koning van Frankrijk in zijn eer aan te tasten, waardoor Van Rechteren zich onder druk uit het overleg moest terugtrekken. Een opmerkelijke poging tot eervordering was zijn verdediging van zijn broer Gerard Borchard, de gouverneur van de citadel van Doornik, die door de Raad van State was veroordeeld wegens machtsmisbruik. De graaf liet ter verdediging van zijn broer een aantal pamfletten drukken en verspreiden. Met deze aanval op een gerenommeerd instituut in de Republiek schoot hij zijn doel voorbij: in Haagse regeringskringen vond men deze wijze tot eervordering te ver gaan.⁵⁸

Ook onderling waakten edelen over hun eer en reputatie. Andries Schimmelpenninck van der Oije raakte hierdoor enkele malen in conflict. Met behulp van gouvernante Anna dwong hij als nieuwbakken richter van Arnhem en Veluwezoom de *préséance* af in het college van de binnenlandse gedeputeerden van Veluwe. Later raakte Schimmelpenninck van der Oije in een langdurig juridisch proces verwickeld met zijn buurman Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch, toen deze hem affronteerde door hem het recht van overpad te weigeren.⁵⁹

In de 'keten der wezens' waren aristocraten superieur aan patriciërs. Toen de ontwerper van de titelpagina van een nieuwe catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek de status van de adellijke curatoren veronachtzaamde, moest er een nieuwe prent worden gemaakt. Daarop werd de hoge sociale positie van de edelen onmiskenbaar duidelijk uitgebeeld: de wapens van de edellieden in top en de wapens van de burgerlijke patriciërs daar beneden.⁶⁰ De Hollandse edelen achtten zich niet alleen verheven boven het patriciaat, maar ook boven de overige edelen in de Republiek. Daarom wensten ze niet deel te nemen aan buitenlandse delegaties, als daar ook een Gelderse

57 Rietbergen, 'The library', 280-281; A. Rietbrink, 'De deugden van een vrije republiek. Opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse Republiek', in: P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrip-pen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam, 2001) 197-211.

58 D.P.M. Graswinckel, 'Adolf Hendrik van Rechteren heer van Almelo, staatsman en diplomaat', in: *Overijsselse portretten. Jubileumbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de viering van het honderdjarig bestaan van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis op maandag 14 juli 1958* (Zwolle, 1958) 95-121.

59 Franken, *Dienaar van Oranje*, 111-112, 209-211, 263-271.

60 J.C. Streng, 'The plates in the Leiden University *Catalogus librorum* of 1716', *Quaerendo*, XXII (1992) 273-284.

jonker bij was. Ze zouden in dat geval aan de Geldersman voorrang moeten verlenen omdat deze een hertogdom vertegenwoordigde.⁶¹

Voor Johan de Witt, pensionaris van Holland, was eerbiediging van de adel – de vanzelfsprekende keerzijde van eervordering – vanzelfsprekend. De Witt durfde de aristocraten van de ridderschap omwille van hun prestige, hun strategische stem in de Staten en zijn eigen rol als spreekbuis van de ridderschap niet te veronachtzamen.⁶² Er zijn geen aanwijzingen dat deze argumenten voor eerbiediging in de loop van de tijd minder valide werden geacht. Vele gereformeerde predikanten trompetterden in talloze gelegenheidsgedichten de fraaiheid van adellijke buitens, de lange lijn van aristocratische voorouders, de loffelijke daden en wat er aan meerder fraais te bedenken viel voor een breed publiek. De predikant Henricus Ravesteyn smolt voor het aanzien van Lubbert Torck tot Rosendael ineen: ‘hoe menigmaal heb ik in aengenaamheyt aen Uw Huys Brood gegeten? hoe dikmael heb ik het Geluk en Vermaek gehad van Uw op het Pragtige, Vermakelyke, en beroemde Lust-Prieel den _ te versetten? Hoe veele daegen en nagten ben ik daer Gehuysvest, onder een gemeensaem en gulhartig Genot van overvloedige Beleefteden? Ja ik kan niet sonder ontroering, en de gevoeligste Gemoeds-beweging denken aen die sonderlinge blyken van Agting en Genegentheyth voor myn geringe Persoon’.⁶³

Prestige was er voor edelen te winnen in het leger en bij deelname aan de internationale politiek van de Republiek. Aan de hand van overzichten van uitgezonden diplomaten is het adellijk aandeel in de buitenlandse politiek te bepalen. Al was ook hier de dominantie van Holland voelbaar, toch moet het adellijke aandeel in de buitenlandse politiek niet onderschat worden, zeker niet als bij de afweging wordt betrokken hoe beperkt het aantal edelen in de Republiek was. De vertegenwoordigers in het buitenland uit de gewesten buiten Holland en Zeeland kwamen bijna exclusief uit de riddersmatige adel. Veelal werden ze gestationeerd in een van de vele staten van het Roomse Rijk, in Polen en nog oostelijker landen. Men was daarbij selectief: edelen gingen niet naar Frankfurt, Luik, Aken, Danzig, of andere steden. De persoonlijke belangstelling voor en deelname aan de buitenlandse politiek edelen kon groot zijn. Op persoonlijke titel correspondeerden edelen met buitenlandse gezanten over internationale kwesties.⁶⁴

Op traditionele gronden was het voeren van wapenen de bij uitstek adellijke levenswijze. Ook al was de oorlogsvoering sterk veranderd sedert de Middeleeuwen, een edelman was ook in het Oude Bewind toch in de eerste plaats een krijgsman.⁶⁵ Bovendien kan het prestige van het leger in een samenleving van permanente oorlog en

61 A.Th. van Deursen, ‘Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780’, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem 1979-1983) V, 384-385. Een studie naar ceremonies, afgebakende ruimtes, cortèges, ontvangsten en voorrang buiten het Haagse hof is hoogst noodzakelijk als sleutel tot de sociale verhoudingen in de Republiek. Een poging in: J.C. Streng, ‘Stemme in staat’. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum, 1997) 235-318.

62 H.H. Rowen, *Johan de Witt, grand pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton, 1978) 350-355.

63 Ravesteyn, *De heerlykheden van de Stad Gods*, opdracht (ongepagineerd).

64 O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers, residerende in het buitenland 1584-1810* (’s-Gravenhage, 1976); J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa*, I (Groningen, 1980) 151-229.

65 Janse, *Ridderschap in Holland*, 290-317.

oorlogsdreiging moeilijk overschat worden. Het lieve vaderland was tijdens het Oude Bewind altijd in perikel.

Het Staatse leger werd geleid door adellijke officieren. Dat blijkt uit enkele tellingen van het leger in de achttiende eeuw. Onder de regimentscommandanten was het adellijk aandeel in de eerste helft van de achttiende eeuw ruim 60 procent, in de tweede helft was dit opgelopen tot een nipte 67 procent.⁶⁶ Edelen ontleenden aan een belangrijke militaire charge prestige. Oorlog was wel bij uitstek het terrein voor het demonstreren van de adellijke deugd: moed. Juist daarom schatten edelen een militaire charge eervoller in dan een bestuurlijk ambt. In een adellijke carrière ging een militaire charge vooraf aan een deelname in de ridderschap, maar evenzogoed combineerde men beide mogelijkheden. Reinier van Reede van Ginckel vond een militair ambt 'le plus illustre fleurons et prerogative de la noblesse'. Edelen die weigerden een wapen te dragen, waren slechts edel in naam, 'sans valeur nij principe', en voegde hij eraan toe: 'laquelle soutenoit par un suite de valeur et de vertue leurs noblesse acquise les armes'.⁶⁷ Maar in Friesland lijkt men de omgekeerde weg bewandeld te hebben. Volgens de Fries Phyrus Wilhelmus Sytzama 'verviel de digniteit van Grietmanschap tot zulke decadence, dat dezelve op onedele personen wierd gebracht'. Deze aantasting van het maatschappelijk prestige was volgens hem de reden dat zijn voorgeslacht had besloten zich voor de militaire charges beschikbaar te stellen.⁶⁸

Het prestige dat de hoogste militairen aan het hof genoten, is af te leiden uit de posities die ze bij tafelschikkingen innamen. Buiten het hof is de beloning die ze ontvingen, een goede indicatie voor hun prestige. Ze waren de best betaalde functionarissen, met

Frederik Johan van Baer
(doek; foto Iconografisch Bureau, Den Haag)

66 Zwitser, 'De militie van den staat', 130-133, 223-239.

67 Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel', 114.

68 S. Anema, *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw (Clara Feyona van Sytzama)* (Amsterdam, 1921).

traktementen tot tienduizend gulden. Zelfbewuste edelen lieten zich net als de stadhouders en kapitein-generaals en admiraal-generaals niet voor niets 150 jaar lang in kuras en met bepluimde helm afbeelden. Het is een duidelijk bewijs dat in de adellijke waardeschaal ‘militie’ voor ‘politie’ kwam.

Het meest opvallende in het adellijke bestaan is de materiële vormgeving. Was het patriciaat kosmopolitisch om er geld aan te verdienen, de adel was het om er geld aan te besteden. Zuinigheid was geen adellijke deugd en was weinig bevorderlijk voor de nagestreefde eervordering. Consumptief gedrag was een middel om de pretentie van hoogste staat in de maatschappij te demonstreren. Voor een depreciërende beschouwing over de levensstijl van edelen is nauwelijks aanleiding. Het argument dat ze op hun landhuizen ver van cultuurcentra verbleven, snijdt nauwelijks hout. De edelen leidden een zeer mobiel bestaan en leefden evenzeer in de stad als op het land en bezochten op hun reizen de toonaangevende culturele centra.

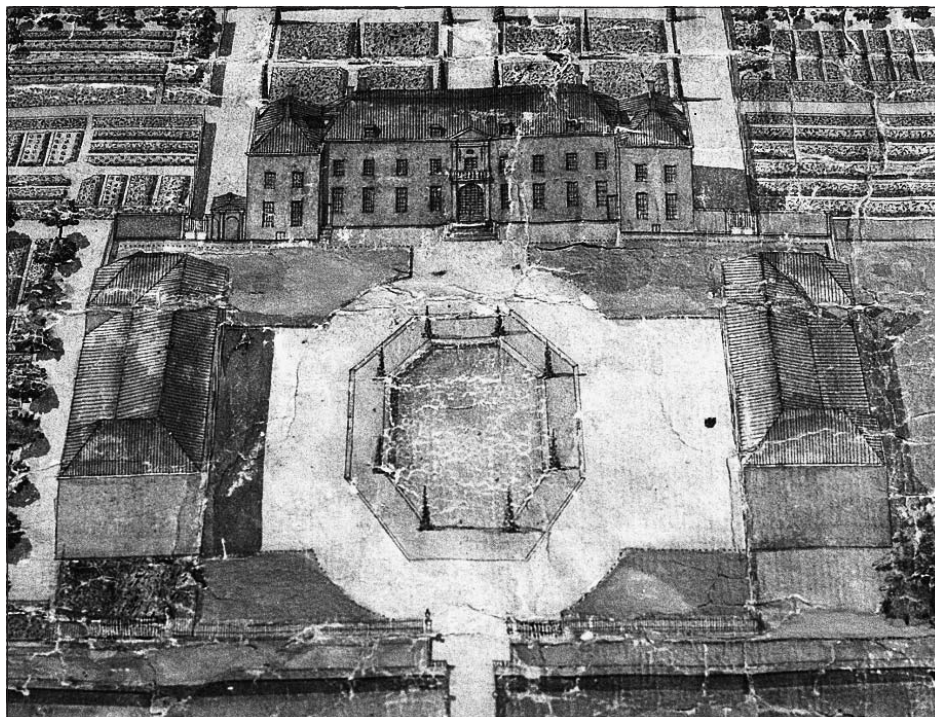
Consumerende edelen brachten Bernard de Mandevilles bekende provocatie *private vice, public benefit* in praktijk. Adellijk hedonisme en luxe stuwden in deze visie de consumptie op, zuinigheid en spaarzin bemoeilijkten de economische voortgang. Adellijke levensvormen bewerkstelligden echter hogere doeleinden en brachten een verfijnde cultuur in de top van de keten der wezens. Ze bevorderden de literaire en beeldende kunsten, de goede – internationale – smaak, onderling elegant sociaal verkeer en het schrijven in de Franse taal en het lezen van Franse literatuur. De aristocratie verschaftte werk aan bouwvakkers, huis- en tuinarchitecten, tuinlieden, kunstschilders en zilversmeden. Het prestige van een adellijk huis werd nog vergroot door het aanwezige aantal domestieken. De adel had over het algemeen meer personeel in dienst dan het patriciaat.⁶⁹

In ridderschapsreglementen waren in het begin van de zeventiende eeuw globale en minimale voorwaarden vastgelegd voor het onderhouden van een gepaste riddermatige levensstijl. Het was een vormgeving gekleurd door feodale reminiscenties; een zo’n reminiscentie was de verplichting dat een edelmanswoning ‘adellijke kenmerken’ diende te hebben, dat wil zeggen dat het zelf van enige importantie moest zijn en bovendien voorzien van een gracht met een ophaalbrug en torens – alsof het ooit nog eens als open huis voor de landsheer zou moeten kunnen dienen.⁷⁰ In de loop van de zeventiende eeuw werden de feodale kenmerken echter deels verdrongen door de opkomst van de moderne classicistische architectuur.

Als een luxueus borduurwerk spreidde de adellijke bouwlust zich over de Republiek uit. In een gevarieerde classicistische stijl vond deze toch vooral ten noorden van de orangistische as Den Haag-Kleef plaats. In het tweede kwart van de zeventiende eeuw drong deze bouwstijl snel door naar Overijssel en tot in Lingen. En misschien is het wat arbitrair, maar het Drentse Batinge lijkt toch het noordelijkste specimen van deze bouwwoede te zijn geweest.

69 Spanninga, ‘Patronage’, 13-14; J.C. Streng, ‘In dienst. Twee eeuwen domestieken in de familie Van Haersolte’, *Virtus*, VIII (2001) 11-19.

70 Janse, *Ridderschap in Holland*, 113-121; A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle, 1995) 12-36; Ben Olde Meierink, ‘De grote toren: een adelsymbool?’, *Virtus*, IV (1997) 1-10.

Detail van een vogelvlucht van Batinge, einde zeventiende eeuw
(foto Drents Archief, Assen)

Er zijn vele voorbeelden van een luxueuze adellijke levensstijl uit de boekenkast te halen, want er is veel over gepubliceerd. In de eerste helft van de zeventiende eeuw leefde in Holland Johan Wolfert van Brederode, rijk door landbezit rond Utrecht en Vianen. Hij liet graag zien hoe rijk hij was en omringde zich met grote luxe, huizen, kleding en symmetrische tuinen.⁷¹ Van grote allure was in de zeventiende eeuw de levenswijze van een van de oudste families van Holland, de familie Van Wassenaer. In de achttiende eeuw bereikte haar levensstijl tot in Overijssel de hoogste rococoverfijning. Net als zijn katholieke verwant Thomas van Wassenaer Alkemade werd Unico Willem van Wassenaer Obdam door keurvorst Clemens August, die alle mogelijkheden tot eervordering uitbuitte, ontvangen en rondgeleid in zijn paleizen.⁷² Ook de adel in het Utrechtse en Gelderse rivierengebied wist eervordering een gepaste vorm te geven. In Gelderland stuwden de families Van Arnhem en Torck hun uiterlijke levensstijl op Rosendaal tot grote hoogte op. De fraai aangelegde tuin van Rosendaal was door de ingrepen van Lubbert Adolf Torck een veelbezochte bezienswaardigheid. Zoon Assu-eer Jan Torck fêteerde in 1766 de jonge stadhouder Willem V. Hij en zijn gevolg werden op een ‘superbe Festyn en Bal onthaeld’. De tuin was geillumineerd en ’s avonds was er vuurwerk. De takken van de Utrechtse adellijke familie Van Reede leidden een internationaal kosmopolitisch leven en bezochten de belangrijkste vorstelijke hoven

71 A.J.M. Koenheim, e.a., ed., *Johan Wolfert van Brederode 1599-1655. Een Hollands edelman tussen Nassau en Oranje* (Zutphen, 1999).

72 Groenveld, ‘Terug naar Wassenaar’, 82-151; Aalbers, ‘Mutando non mutor’, 155-198.

in het Duitse Rijk. De familie woonde gerieflijk en ruim op Amerongen en op het schitterende Middachten in Gelderland.⁷³

De Veluwe bood de landelijke ruimte voor de beoefening van een adellijk privilege: de jacht op groot wild. Deze jacht bevestigde de adellijke status, vooral als het ‘eminent hoofd’ er aan deel nam. De stadhouders Willem II en Willem III waren enthousiaste jagers. Willem III gebruikte de jacht om leden van de Gelderse adel aan zich te binden, onder andere door een ‘Hoog Adellijk jachtgericht van Veluwe en Veluwezoom’ op te richten. Uiteraard was dit college alleen toegankelijk voor geselecteerde aristocraten.⁷⁴ Maar niet ieder edelman kon het ‘brilleren’ van de voornaamste adellijke families financieel bijhouden. Hendrik Arent van Oldenneel betreurde het dat hij het gelag diende te betalen voor de speelschulden van zijn zoon. Toen hij voor de afbetalingen van die schulden hout moest verkopen, schreef hij verbitterd: ‘het doet mij leet en gaat mij zeer ter harten dat dit hout 9 Jaren voor ‘t dobbelspel gewassen heeft’. Hendrik was trouwens een betrekkelijk sober levend edelman, want hij wenste zich niet te richten naar de jonkers in Kleef maar naar de ‘Overijsselsch Jonkers mode’. Welk subtiel verschil Hendrik hier precies voor ogen stond, is niet duidelijk, maar hij lijkt een eenvoudiger levensstijl te bedoelen. De meeste Overijsselse aristocraten leefden echter niet meer in rurale eenvoud. De jeugdige graven Van Rechteren verschenen met een livreeknecht voorop en een gouverneur in hun kielzog aan de universiteit. Tegen 1800 beschikte Antony Zwier Gansneb genaamd Tengnagel tot Bonkenhave over een

Links: Anna Trajectina van Brederode, trant J. Mijtens (*doek; foto Iconografisch Bureau, Den Haag*)

Rechts: (Waarschijnlijk) Amelie Margaretha van Brederode (*paneel; foto Iconografisch Bureau, Den Haag*)

⁷³ Bierens de Haan, *Rosendaal*, passim (i.h.b. 304-305); Aalbers, ‘Reinier van Reede van Ginckel’, 91-150.

⁷⁴ C. Gietman, ‘De jacht in de Oostnederlandse adelscultuur (1550-1700)’, *Virtus*, III (1995-1996) 1-10; H. Wassenaar, ‘Stadhouder Willem III als opperjagermeester van de Veluwe: een vriend van de adel?’, *Virtus*, III (1995-1996) 11-24.

bescheiden maar exquise bibliotheek gevuld met Franse boekjes in het sentimentele genre. Bovendien speelde hij muziek.⁷⁵

De aristocraten in de Republiek ontbrak het niet aan *joie de vivre*. In de omgang met vrouwen ontbraken de speelse elementen niet. Het zogenaamde *Overijssels liedboek* uit de tweede helft van de zestiende eeuw is vol bijdragen van jonge edelen over de hoofse liefde. In gedichtjes, spreuken en raadsels werd met dit universele thema gespeeld. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw verstond de zwaarlijvige en niet meer zo jonge Nicolaas von Schmelzing nog de kunst om vrouwen te ‘courtisieren’. Deze protestant en officier in het Staatse leger was een bekwaam hoveling aan het stadhoudelijke hof. Hij was inventief binnen de traditionele courtoisie en zo speelde hij de rol van lakei voor dames van hoge geboorte, in het bijzonder de Winterkoningin. Over de danspartijen en ‘mommerijen’ die Nicolaas in Deventer hield, was de plaatselijke kerkenraad minder te spreken. Schmelzings grote voorbeeld was overigens de rooms-katholieke *galantuomo* graaf Hendrik van den Bergh. In de Haagse *monde* vormden de twee dochters van Johan Wolfert van Brederode, Amelie Margaretha en Anna Trajectina, het middelpunt van het speelse gezelschap onder de naam Union de la Joye.⁷⁶

Maar aan het hof, in het legerkamp en op jachtpartijen kon het er ook minder hoofs aan toegaan. Daarbij bestond er een vrijmoedige seksuele praktijk. Het bedrijven van seks was net als sport, jagen en oorlogsvoering een demonstratie van mannelijke viriliteit. Horizontaal tussen de lakens waren edellieden wel genegen de strenge verticale maatschappelijke structuur te doorbreken. Vrouwen (en mannen) van lagere status als lustobject: het was een privilege van de aristocratie. Expliciet was Hessel Vegelin

Nicolaas von Schmelzing, door J. van Ravesteyn, 1618 (paneel; foto Iconografisch Bureau, Den Haag)

- 75 Hutten, *Jonker op de Heerenbrink*, 198, 277; J. Streng, ‘De weg naar volwaardig adeldom. De Overijsselse edelen en hun onderwijscurriculum tijdens de achttiende eeuw en de Bataafse tijd’, *Virtus*, VII (2000) 1-20.
- 76 A.J. Mensema, ‘Het ‘Overijssels Liedboek’, 1551-1590’, *Overijsselse historische bijdragen*, CXII (1997) 63-78; R.R.A. van Gruting, ‘Gravin Maria Elisabeth II van den Bergh. Achtergronden van een portret uit 1628’, *Virtus*, III (1995-1996) 65-70; Kooijmans, *Liefde in opdracht*, passim.

van Claerbergen over zijn erotische voorkeur. Hij leidde een turbulent studentenleven en, zo bekende hij in zijn dagboek, voelde zich vooral aangetrokken door de schoonheid van meisjes van lagere komaf.⁷⁷

De bijna onaantastbare positie van de aristocratie maakte edelen ongevoelig voor kritiek; blijkbaar verschoof de seksuele moraal met de plaats die men in de keten der wezens innam. De verandering van rooms-katholicisme naar protestantisme had nauwelijks invloed op de aristocratische mores en tot ver in de zeventiende en achttiende eeuw werden er adellijke bastaarden geboren.⁷⁸ In ridderschapsreglementen gold voor één seksuele verhouding een sanctie: een buitenechtelijke relatie leidde tot verbanning uit de ridderschap. Wat juridisch en sociaal ook niet kon, was sodomie. De diplomaat Frederik Adriaan van Reede van Renswoude struinde stad en land af op zoek naar jonge stevige knechten en boerenzonen. Tegen betaling van een grijpstuiver kon hij toetasten. In het beruchte jaar 1730 vertrok hij op beschuldigingen van sodomie tijdelijk naar het buitenland. De openbaarheid maakte hem onder zijn gelijken tot een paria. Men beschouwde hem als ‘civiliter mortuus’.⁷⁹

De geschiedenis van het huis Oranje is naast een relaas van het nastreven van het dynastieke belang een relaas van promiscuïteit en bastaarden, bijvoorbeeld van een seksueel nauwelijks in te nemen man als Maurits. Probleemloos was de vrijheid niet voor alle deelnemende edelen. Anders dan zijn leeftijdgenoot de toekomstige stadhouder Willem II tobde de Friese stadhouder Willem Frederik met zijn lusten en zijn bezoeken aan ‘goed gezelschap’ in bordelen. Hij werd heen en weer geslingerd tussen lustbevrediging en spijt.⁸⁰ De adel aan het stadhouderlijke hof leefde met dezelfde vrijzinnige normen. De vraag welke edelman het met wie deed, gonsde door de gangen, en veronderstellingen bereikten soms dagboekiers. Adriaan van Borssele van de Hooge was in het bezit van pornografische prenten. Ze waren gemaakt door Romeyn de Hooghe ‘op de manier van Ecole des filles’, een berucht scabreus boekje.⁸¹

Ook in de minder prominente regionen van de aristocratie waren er edelen die bastaarden verwekten. Hier volgen enkele Overijsselse voorbeelden. Tot grote schrik stelde de Zwolse kerkenraad in 1634 vast dat de heer van Westerholt zijn kamerjuffer had bezwangerd en dat jonker Jan van Coeverden, ritmeester Eusbebius Borchard Bentinck en een kapitein Doorninck in concubinaat leefden. Men besloot de heren hierover aan te spreken, maar veel effect lijkt het niet opgeleverd te hebben. In ieder geval leefde na herhaalde aanmaningen vier jaar later ritmeester Bentinck nog steeds in concubinaat met Anna Jansen. Zij baarde een dochter Sophia, die de achternaam van de vader kreeg en in 1664 werd gelegitimeerd. Een jaar later trouwde ze met een

77 Kuiper, ‘Uitsterven of uithuwelijken?’, 291.

78 H.F.K. van Nierop, ‘Adellijke bastaarden in de zestiende eeuw’, in: S. Groenveld, M.E.H.N. Mout en I. Schöffer, ed., *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J.J. Wolter bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam-Dieren, 1985) 11-22.

79 Aalbers, *De Republiek*, 221-222; D.J. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum, 1995) 177-178; R. Dekker, ‘De rafelrand van het zeventiende-eeuwse hofleven in het dagboek van Constantijn Huygens de zoon. Roddel en seks’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyermans*, XXIII (2000) 142-143.

80 A.L. Carstens, ‘De bastaarden van Nassau en de nakomelingen uit morganistische verbintenissen van dit huis’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, II (1948) 97-136; Noordam, *Riskante relaties*, 86-125; Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 98-135; A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam, 2000) 215-225.

81 Dekker, ‘De rafelrand’, 133-144.

zekere Jan Voet. De kinderen uit dit huwelijk konden in hun artistieke carrière steunen op de patronage van de Bentincks.⁸² Ook niet-gelegitimeerde bastaarden achtten zich deelgenoot van de adellijke familie. Agneta, een natuurlijke dochter van Thomas van Haersolte, legde in haar testament de vererving van haar goederen aan haar wel wettige halfbroers vast, alsof ze als een ‘echte dochter van die voirs. Haersolthe was geboeren’.⁸³

Het gebruik in de achttiende eeuw om bastaarden niet meer naar de vader te noemen, maakt het traceren van deze ‘speelkinderen’ aanzienlijk moeilijker. Daarom lijkt het wat voorbarig om aan te nemen dat het aantal onwettige adellijke kinderen aanmerkelijk minder werd. Zo leefde in het midden van de achttiende eeuw majoor Anthony van Haersolte in concubinaat met Gerredina Willemina Mensink en hun bastaardzoon op de havezate Egede. Kenmerkend voor de gedaalde status van bastaarden was wel dat het kind de naam van de moeder had en niet die van de adellijke vader. In zijn testament bedacht Van Haersolte zijn Gerredina uiterst ruimhartig.⁸⁴ De levenswijze van Anthony was nauwelijks nog een demonstratie van mannelijke viriliteit, maar eerder een verlangen naar huiselijk geluk.

Een intrigerend aspect van het aristocratische culturele leven was de rol van adellijke vrouwen; het galante spel vond steeds opnieuw beoefenaars. In 1703 richtte Johan Hendrik van Wassenaer de Orde van Tombago op, een burlesk gezelschap dat qua vorm was geïnspireerd op hoogadellijke ordes. Het adellijke gezelschap bestond uit drie heren en tien dames. Edelen konden een eigenzinnig loopje nemen met de heersende mores. Otto van Arkel spendeerde een deel van zijn vermogen aan zijn minnares en zijn bij haar verwekte bastaard. Jacob Jan van Wassenaer raakte in de ban van de sirenenzang van de operazangeres Rosetti Baptista en hij schreef een muziekstuk voor deze maitresse met de in dit verband ironische titel *Vertu vaut bien noblesse*. Bernard graaf van Welderen was hem overigens in dit soort stijlvolle levenslust al voorgegaan. Ook hij verscheen in het openbaar met zijn minnares en was bij vrienden bekend om zijn *parties of pleasure*.⁸⁵

In de achttiende eeuw wisten gehuwde aristocratische vrouwen in het mondaine Haagse milieu een plaats te veroveren in het culturele en sociale leven. Ze namen bij de talloze visites de honneurs voor hun echtgenoot waar en hielden salon. Volgens Belle van Zuylen viel er met Haagse dames wel degelijk over de rede en de vriendschap te praten. Mevrouw Bentinck en de gravin Van Welderen stelden hun huis beschikbaar voor de uitvoering van privé-toneelvoorstellingen. Ze traden met hun dochters op in verheven toneelrollen van klassieke Franse schrijvers. Buiten Den Haag leek vroomheid het *joie de vivre* rond freules te hebben vervangen. De Groningse dichteres Clara Feyoena van Sytzama maakte in haar jeugd religieuze gedichten en Oranje-Nassau-halleluja. Een generatie later schreef Margriet van Essen geboren van Haeften op de Veluwse Schaffelaar haar vrome gedichten. Beide dichtresses werden omringd door burgerlijke bewonderaars en op Schaffelaar behoorde zelfs een

82 Historisch Centrum Overijssel (HCO), Zwolle, Archief hervormde kerk Zwolle, inv.nr. 1 (28 aug. 1634, 26 maart 1635, 20 dec. 1635, 4 aug. 1636, 21 maart 1639); J. Verbeek, ‘Een vierde theebusje van Eusebius Willem Voet’, *Bulletin van het Rijksmuseum*, XVI (1968) 13-16.

83 HCO, Oud-rechterlijk archief Zwolle, inv.nr. 112, 54 (27 sept. 1630).

84 HCO, HA Eerde, inv.nr. 161.

85 Rietbergen, ‘The library’, 272; Aalbers, ‘Mutando Non Mutor’, 169, 180; Aalbers, *De Republiek*, 215-217.

predikant tot het gezelschap. Het was dus niet verwonderlijk dat de wereldlijke levenslust hierdoor werd getemperd.⁸⁶

Adellijke eervordering werd publiekelijk uitgedragen en opgedrongen tijdens een begrafenis. Aan de vormgeving van de laatste eer werd veel waarde gehecht. In ieder aristocratisch testament wordt wel gevarieerd op de lapidaire frase een begrafenis naar ‘staats gelegenheid’ te wensen. Een begrafenis in het algemeen – maar zeker die van een aristocraat – was een omvangrijke culturele gebeurtenis. Met devotie had de laatste gang weinig uit te staan, maar des te meer met de presentatie van de glorie van de overledene en zijn huis. Sommige aristocraten gingen daarna nog de uitdaging tegen de vergetelheid aan door de oprichting van een marmeren grafmonument. Het meest uitgebreid waren de plechtigheden rond de gestorven stadhouders en hun familie. Bij begrafenissen van een gestorven lid van het huis Oranje of Nassau verstomden de intriges aan het hof. De aristocratie in de Republiek stond op zo’n moment uitdrukkelijk in het brandpunt van de belangstelling van de samenleving. Tijdelijk toonde de aristocratie zich publiekelijk eensgezind en formeerde de ‘keten der hofwezens’ zich keurig naar rang voor en achter de baar. Hoge adellijke militairen en bestuurders waren verenigd in de trouw die men het huis van Oranje toedroeg. En de ‘velen’ die langs de stoet toekeken – een metafoor voor de heersende constitutie – werd een harmonische aristocratische orde voorgeschoteld.⁸⁷

Niet in pretentie maar wel in de uitvoering volgden de edelen de familie Oranje-Nassau op enige afstand. In 1612 werd de lutherse Maria gravin van Hoya en vrouwe van Wisch begraven in het kerkje van Terborg in de Achterhoek. Het lichaam van de edelvrouw werd opgebaard in een zwart beklede sterfkamer, waarna de begrafenis plaatsvond in een met zwarte stof gedrapeerde kerk. De plechtigheid werd opgeluisterd door toortsdragers, klokgelui en ‘huelers’ (ingehuurde schreiers) en afgesloten door een overvloedige dodenmaaltijd voor de genodigden. De officieren (en magistraten) uit de familie Van Dedem werden eveneens met de nodige ‘statie’ begraven. Jan van Arnhem tot Rosendael maakte in 1715 een gedetailleerde ‘Order ende bestier over de begraeffenis en het sterfhuis’. Daarin werd geen onderdeel van de gebeurtenis overgeslagen. Kort daarop werden in enkele ridderschappen regels aangenomen om het rouwvertoon binnen de perken te houden. Maar toen de commandant van Coevorden Johan Werner van Pallandt in 1741 in Arnhem naar zijn laatste rustplaats werd gebracht, gebeurde dat in een ‘Lijk-Statie’ met breed uitgemeten militair vertoon, eerbewijzen en symboliek. Natuurlijk volgden de plaatselijke notabelen naar hun maatschappelijke status de baar: na de familie waren dat de heren van het Gelderse Hof, de achtbare Arnhemse magistraat, de stedelijke secretarissen en de ‘Heeren Advocaten

86 H.H. Zwager, *Waarover spraken zij? Salons en conversatie in de achttiende eeuw* (Assen, 1968) 182-183; Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren*, 76-79; A. de Jeu, ‘*t Spoor der dichtersessen*’. *Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)* (Hilversum, 2000) 149-158; B. Paasman, e.a., *De vrouwe van Schaffelaar. Margriet van Essen-Van Haeften (1751-1793), een barones-dichteres* (Barneveld, 1981).

87 Mörke, ‘De hofcultuur’, 56-58. Over de interpretatie van deze begrafenissen door Mörke kan men overigens de wenkbrauwen fronsen. De begrafenis van een Oranje was strikt genomen een familieaangelegenheid; de Oranjes waren geen soevereinen (althans niet in de Republiek), en er was daarom geen reden aanwezig waarom de Staten in deze plechtigheden ‘eigenlijk de hoofdrol hadden moeten spelen’, zoals Mörke stelt. De Staten bewezen op correcte wijze respect door via afgevaardigden aanwezig te zijn.

en corps'. De 'Waalsche en Luitense predikanten' waren de hekkensluiters in deze hiërarchie.⁸⁸

Na de begrafenis werd een kwartierrijk wapenbord in de omgeving van het graf aangebracht. Op diverse plaatsen bleven aristocraten door de oprichting van een luxe marmeren graftombe onder de levenden, terwijl de illustere voorouders in de afgebeelde wapens eveneens vertegenwoordigd waren. Willem de Liere en zijn echtgenote Maria van Reigersberg lagen begraven in een somptueuze graftombe in de kerk van Katwijk. Admiraal Jacob van Wassenaer Obdam kreeg een grafmonument in de Grote Kerk in Den Haag. Het kerkje in het Overijsselse Wijhe was een adellijk mausoleum voor regionale edellieden. Marmeren gedenktekens herinneren aan een Van Haersolte, een Van Dedem, een Van Ittersum en een Van Voorst. Te Midwolde bevindt zich het prachtige grafmonument voor het echtpaar Carel Hiëronymus von Inn- und Knyphausen en Anna van Ewsum. Opsommingen blijven vervelend, maar als laatste kan toch het (in 1788 verwoeste) familiegraf van de familie Van der Capellen in Gorssel om twee redenen niet ontbreken. De locatie was niet in de stad maar, zoals de verlichte geesten voorschreven, buiten in de natuur. De vormgeving was van edele eenvoud: het mausoleum was in een sobere neo-klassieke stijl opgetrokken.⁸⁹

De adel na 1795: leven na de dood

Het is bekend: in 1795 werd ieder inwoner van Nederland 'burger'. Juridische gelijkheid werd voor iedereen de nieuwe norm. De ridderschappen werden opgeheven en de representatieve vertegenwoordiging werd ingevoerd. Enkele jaren later volgden ook de opheffing van alle heerlijke rechten en door het opheffen van het leenstelsel verkruidde voorgoed de feodale façade. Het zag er voor de edelen somber uit. Voorlopig was het stilzitten, want anders kon het zo slecht aflopen als met freule Judith van Dorth, de enige aristocrate die haar Oranjeliefde in 1799 met de dood moest bekopen. De historicus Price beëindigde zijn artikel over de adel in de Republiek met een lang stuk over het patriciaat waarvan de lezer zich tijdens het lezen afvraagt waar dit eigenlijk heen moet. Aan het slot komt de aap uit de mouw: het betoog loopt uit op de stelling dat de adel door uitsterving goeddeels was verdwenen en dat de toekomst aan het patriciaat, de burgerij, was. Die opmerking over het uitsterven van de adel lijkt overigens wat voorbarig en past in een traditie van historici om als ondergangsprefeten een existentiële crisis voor de adel vast te stellen en een naderend, definitief doodsuur aan te wijzen (overigens zijn ook door contemporaine edelen bouwstenen voor dit pessimisme aangedragen).⁹⁰

De situatie van de adel aan het begin van de Republiek kenschetste Price met een medisch cliché als 'healthy'. Hij taxeerde het toen aanwezige groot aantal edelen positief, maar redenen voor die waardering gaf hij eigenlijk niet. Als het aantal adellijke

88 H.L.J. Kolks, 'De begrafenis van Maria, gravin van Hoya en vrouwe van Wisch, te Terborg in 1612', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LXXVII (1986) 50-67; O. Schutte, 'Familieaantekeningen Van Dedem', *De Nederlandse leeuw*, CVIII (1991) 165; Bierens de Haan, *Rosendaal*, 302; HCO, HA Eerde, inv.nr. 95.

89 P. van Dael, 'Graftekens in Nederlandse kerken', in: A. van der Zeijden, ed., *Cultuurgeschiedenis van de dood* (Amsterdam-Atlanta, 1990) 5-32. A.J. Mensema, 'Het heraldisch prachtvertoon van de familie Van Rechteren', *Overijsselse historische bijdragen*, CVII (1992) 5-31.

90 Zie bijv. de opmerking van Prak dat er in 1795 nog maar weinig adel over was. M. Prak, 'Het vrouwenvraagstuk', *Virtus*, IV (1997) 21-22. Edelen over adel: Aalbers, 'Een oude inrichting', 13; Kuiper, 'Uitsterven of uithuwelijken', 273.

families aan het eind van de Republiek minder was dan aan het begin, moet dit dan ook wel op neergang duiden? Misschien was de opgetreden inkrimping voor de adel wel ‘more healthy’ dan de overbevolking aan het begin van de Republiek. Het resultaat was een in omvang beperkte, maar wel vermogende aristocratie: *real peers*.

Het aantal riddermatige families was mogelijk in Holland kritisch, in andere gewesten was dat zeker niet het geval. De kwantitatieve positie van de adel lijkt toch rooskleuriger dan in de regel wordt verondersteld. De makke lag niet in het aantal edelen maar in de constitutie van het Oude Bewind en dus de constructie van de aristocratie. De adel was ongelijk verdeeld over de autonome gewesten in protestantse riddermatige adel, niet-riddermatige protestantse adel, buitenlandse adel en katholieke adel.⁹¹ Samengevoegd en gelijkgesteld zouden ze ongetwijfeld een sterke statusgroep zijn. Men kan dan ook de veronderstelling van Price omkeren. Het patriciaat was door de politieke veranderingen van 1795 de verliezer, de zogenaamde ‘radicale kwaliteit’ voor een patricisch bestaan was voorgoed verdwenen.⁹²

De aristocratie als politieke stand werd echter door een vorstelijke kus tot leven gewekt. De koningen Lodewijk Napoleon en Willem I herstelden in de praktische politiek het dalend principe van de macht en sociaal de ‘keten der wezens’ in de nieuwe eenheidsstaat Nederland. Willem I groepeerde een aristocratie rond de oude riddermatige adel en maakte de adel tot kern van de politieke natie. Het was in hoofdlijnen wat Willem Anne van Spaen tot Hardenstein in zijn plannen tot reconstructie van de adel sedert 1806 voor ogen had gestaan. De aristocratie werd de belangrijkste pijler van de (nu koninklijke) constitutie. Door een genereuze toepassing van nobilitatie annexeerde de vorst vervolgens het voormalige patriciaat bij zijn imperium. Daarbij viel het secretaris van de Hoge Raad van Adel Petrus de Wacker van Zon op dat er onder de burgers velen waren die ‘zich onderling verdringen om uit de hand eens aangebeden Souverein standsverheffingen te erlangen welke zy voorheen van de hand wezen’.⁹³

* Met dank aan Dr. M.A.M. Franken voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage.

91 Zie bijv. Aalbers, ‘Een oude inrichting’, 11-14.

92 Ook de Belgische adel kwam versterkt uit de revolutiejaren, zie: P. Janssens, ‘Het lot van de Belgische adel in de revolutiejaren 1789-1799’, *De achttiende eeuw*, XXVIII (1996) 103-118.

93 Aalbers, ‘Willem Anne van Spaen’, 104-12; P. van Wissing, ‘Heethoofdige en speculateur’. Petrus de Wacker van Zon (1758-1818)’, *De achttiende eeuw*, XXIV (1992) 198. De opmerking van Wacker van Zon komt overeen met de feiten: in de periode 1814-1820 werden 99 personen met hun nageslacht in de adelstand verheven. Het is hier niet de plaats dit opmerkelijke fenomeen te analyseren, maar associaties met de befaamde Braudeliaanse these over het ‘verraad van de burgerij’ en overpeinzingen over de ‘aristocratisering’ van het patriciaat liggen voor de hand. De massale maatschappelijke vlucht omhoog lijkt toch het gevolg van twee eeuwen lang lang gefnuikte aristocratische ambities bij het patriciaat. Zie: K. Degryse, ‘Fortuin en sociaal prestige. Enkele beschouwingen over het ‘verraad van de burgerij’ tijdens het Ancien Regime’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IX (1977) 283-293 en P.C. Jansen, ‘Verraad in Holland’, *idem*, 294-297.

